Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эгелээн

№ 193 (14915) 1992 чылдың октябрь 6, вторник Солунга ат салган шагы 02.00. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

ТЫВА-КЫРГЫС ДОРТ ХАРЫЛЗААЛАР ТУРГУСТУНГАН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чалааны-биле Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов баштаан Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы бистиң республикага албанның аян-чоруун кылып чораан. Ооң кол сорулгазы болза парламентилер аразынга дорт харылзааларны тургузары, ийи күрүнениң кады ажылдажылгазын хөгжүдери, ылангыя экономика талазы-биле бот-боттарынга деткимче, дузаны көргүзери болур.

Тыва Республика биле Кыргызстан Республиканың Дээди Советтериниң Даргалары К. А. Бичелдей биле М. Ш. Шеримкуловтуң болгаш кыргыс делегация кежигүннери-биле бистиң республиканың Кедээ ажыл-агый министерствозунуң, Тыва төпкооптуң удуртукчуларының аразында чугаалажылышкыннары болган. Ооң түңнелинде Тыва Республика биле Кыргызстан Республиканың Дээди Советтериниң аразында кады ажылдажылга дугайында, Кыргызстан Республика биле Тыва Республиканың аразында 1993 чылда садыг-экономиктиг кады ажылдажылга дугайында чөпшээрежилгелерни ажылдап кылган.

Ол документилерге ат салыышкыны Тыва Республиканың Дээди Совединиң хуралдаар залынга октябрь 3-те болган. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиум кежигүннери, Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязының кежигүннери анаа олурушкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей сөс алган. Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Медетхан Шеримкулович Шеримкулов баштаан Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы биске албанның аян-чоруун кылып келгени улуг болуушкун, чугаалажышкыннарның түңнелинде парламентилер аразынга, ол ышкаш экономиктиг кады ажылдажылганы экижидеринче угланган дугуржулгалар чедип алдынган. Ол кайы-даа талага улуг ажыктыг болурун айыткан. Моон соңгаар Кыргызстан Республика-биле кады ажылдажылганы улам хөгжүдер, акы-дунмалышкы харылзааларны быжыглаар делгем орук ажыттынган.

— Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязын Тыва Республиканың ажылчы чону эргим аалчы, акы-дунмалышкы кылдыр хүлээп ап турарынга улуу-биле четтиридивис. Тыва Республикага чүгле үш хүн болдувус. Бо кыска үениң иштинде тыва улустуң ажылчыжы, амыдыралы-биле чоок таныжып ап, бот-боттарывысты билчип алдывыс. Бистиң келген сорулгавыстың баштайгы базымы кылдынган, бирги дажы салдынган — деп, М. Ш. Шеримкулов чугаалаан. Тыва Республиканың Дээди Совединге, ооң Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейге эки хүлээп алганы, чугаалажышкыннар, дугуржулгалар, чөпшээрежилгелер чедип алганы дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, моон соңгаар чедиишкинниг ажылдаарын күзээн.

Кыргызстан Республика биле Тыва Республиканың Дээди Советтериниң кады ажылдажылгазының дугайында чөпшээрежилгелерге ат салыышкыны болган. Кыргыз Республиканың өмүнээзинден Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкулов, Тыва Республиканың өмүнээзинден Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей документилерге ат салгаш, ону байырлалдыг-биле солушкан.

Документилерге ат салган соонда М. Ш. Шеримкулов кыска чүве чугаалаан. Күстүң бо магалыг аас хүнүнде чугула документилерге ат салдывыс. Ынчангаш бистиң ийи республиканың аразында дорт харылзааларны хөгжүдериниң эгези салдынган. Бистер, тывалар, кыргыстар, ада-өгбелеривистен дөргүл-төрел улус болганывыста акы-дунма найыралывысты быжыглаар, бот-боттарывысты деткижер, дузалаар, ужурлуг бис дээрзин айыткан.

К. А. Бичелдей сөс алгаш, баштайгы документилерге ат салып, кады ажылдажылганы эгелээни улуг болуушкун, моон соңгаар ол улам калбарарын демдеглээн.

Ол-ла залга парлалга конференциязы болган. Республика солуннарының, Тываның телевидение болгаш радиодамчыдылга күрүне компаниязының журналистери анаа олурушкан.

Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязының баштыңы Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. Ш. Шеримкуловтан хөй санныг айтырыгларны журналистер салган.

Делегация албанның аян-чоруун кылып Тывага чедип келгеш, кандыг дугуржулгаларны, чөпшээрежилгелерни чедип алганын журналистер сонуурган айтырган.

Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы ийи документиге ат салыр дугуржулганы чедип алган. Бирээзи парламентиниң ажыл-чорудулгазынга, өскези экономиктиг айтырыгларга хамааржыр. Ол документилерниң солуннарга парлаар, ынчангаш анаа тайылбыр кылбазын ол дыннаткан. Экономиктиг харылзааларга хамаарыштыр кыска чүве чугаалаан. Кыргызстанга улуг чер шимчээшкини болганындан биче эвес каража-когаралга таварышкан, ылангыя тудуг материалдары эргежок чугула, ону моон алыр дугуржулга чедип алдынган. Кайы-даа тала аъш-чем, үлетпүр бараанарын удур-дедир солужарын дугуржуп алган. Кыргызстан Тывага кат-чимис, ногаалар аймаан бээр.

Дугуржулга, чөпшээрежилге кылган ийи тала канчаар санажырыл, Кыргызстан хамаарышпас күрүне болганда, акша-көпеэ бистиңиден аңгы болу бербес бе деп айтырыг тургустунган.

Бистиң бот-догуннаан хамаарышпас күрүне-даа болзувусса, Россия Федерациязы-биле экономиктиг харылзааларны үспезин, ону кончуг үнелээрин, моон соңгаар-даа экономиктиг харылзааларны быжыглап, калбартыр сорулгалыг ажылдап турарын чыылганнарга дыннаткан. Ындыг болганындан орус акшаны солувазын, санажылгаларны моон соңгаар-даа ооң-биле чорударын чугаалаан.

Самолеттан барып уткуп ап турда М. Ш. Шеримкулов кыргыс бурунгуларывыстың черинде бир дугаар келдим деп чугаалаан. Ону бадыткаптар хире ийи улустуң дылында, ажылында, амыдыралында, культуразында дөмейлежир чүүлдер эскергенин оон айтырган.

Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозка чораш, черле ниитизи-биле тыва улустуң амыдыралы, культуразы-биле танышкаш, тывалар биле кыргыстарның ажылында, амыдыралында, культуразында, дылында эвээш эвес дөмейлешкек чүүлдер барын эскергенин ол чугаалаан. Чораан совхозунда Кыргыс фамилиялыглар, ада-иелиглер эвээш эвес болганын сонуурган. Тывалар кыргыстарның бурунгу төрелдери, бистиң ада-өгбелеривис шаанда манаа чурттап чораан деп бүзүрел тургустунуп келир-дир деп, ол демдеглээн.

Парлалга конференциязынга оон өске-даа айтырыгларны салган, анаа долу болгаш чедиңгир харыыларны журналистер алган.

Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга алдар болдурган душтекти шайлалганы Тыва Республиканың Дээди Соведи эрттирген.

Ол-ла хүн Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң делегациязы чурттунче боттарының тускай самоледу-биле ужудуп чорупкан.

Таан-оол ХЕРТЕК
(«Шынның» корр.).

Тыва Республиканың Дээди Соведи биле Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң аразында кады ажылдажылга дугайында

ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕ

Тыва Республиканың Дээди Соведи биле Кыргызстан Республиканың Дээди Соведи хоойлужудулганың дээди органнарының аразында кады ажылдажылганы улам быжыглаарының болгаш хөгжүдериниң чугулазын барымдаалавышаан, күрүнениң бот-догуннаашкын принциптеринге үндезилээш, Тыва биле Кыргызстанның аразында экономиктиг база культура харылзааларынга эрге-хоойлу баазазын тургузарынга чүткүлдүг болбушаан, дараазында чөпшээрежилгени чарып тур:

1 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Совединиң база Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң төлээлери хоойлу-дүрүм чогаадып кылырының, а ол ышкаш парламентилер аразының кады ажылдажылгазының айтырыгларын чугаалажып көөр болгаш дуржулга солчуру-биле доктаамал ужуражыр.

Делегациялар солчурунуң тодаргай хуусаазын болгаш негелделерин эргежок чугула апарганы-биле база бот-боттары дугурушканы ёзугаар доктаадыр.

2 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Соведи биле Кыргызстан Республиканың Дээди Совединиң информастыг бюллетеньнерин, хоойлулар болгаш доктаалдар чыындыларын база парлап үндүрүп турары өске-даа чүүлдерин доктаамал солчурун талалар хүлээнип тур.

3 чүүл. Экономика, культура, эртем болгаш өөредилге талазы-биле административ-девискээр тургузугларының бүдүрүлгелериниң база албан черлериниң аразында дорт харылзаа-холбааларны тургузарынга дуза чедирер.

4 чүүл. Бот-бодунга ажыктыг экономиктиг политиканы чорударының база сонуургалдыг талаларга эң-не таарымчалыг байдалдарны тургузар дугайында сагыш-бодалын Тыва Республиканың Дээди Соведи биле Кыргызстан Республиканың Дээди Соведи бадыткап тур.

5 чүүл. Бо чөпшээрежилге аңаа ат салган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

1992 чылдың октябрь 3-те Кызыл хоорайга тыва, кыргыс база орус дылдардан ийи хоолгалыг кылдыр бижип ат салган, сөзүглелдери шуптузу деп күштүг.

Тыва Республиканың
Дээди Соведи дээш
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кыргызстан Республиканың
Дээди Соведи дээш
М. ШЕРИМКУЛОВ.

«Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» болгаш «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларынга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

«Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга база «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1. «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 12 чүүлүнүң 3 пунктузунда «үш чыл дургузунда» дээн сөстерни «беш чыл дургузунда» деп солуур.
2. «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 12 чүүлүнүң ийиги кезээнде «үш чыл дургузунда» дээн сөстерни «беш чыл дургузунда» деп солуур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
1992 чылдың сентябрь 18.

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 154 база 155 чүүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 154 база 155 чүүлдерин дараазында эдилгелиг киирер:

«**154 чүүл.** Тыва Республиканың Күрүне сүлдези болза ак-көк, өңнүң баарында үнүп орар хүн хереелдеринге уткуштур халдып бар чыдар тыва национал идик-хептиг аъттыг кижиниң дүрзү-чуруу болур. Сүлдениң адаа кезээнде ак өңнүг чаңчылчаан «кадак» кожаланда тыва дылда «Тыва» деп бижээн.

Аъттыг кижини, аъттың, хүнну болгаш оон хереелдерин, «Тыва» дээн бижиктиң алдын (сарыг) өң-биле чуруп бижээн.

Ол бүгүнү долгандыр алдын (сарыг), ак база алдын (сарыг) өңнер дараалаштыр солчуп турар кожааларлыг беш чартык төгерикчигештер хүрээлээн.

155 чүүл. Тыва Республиканың Күрүне тугу ак-көк өңнүг дөрт-булуңчук пөс болур. Туктуң ыяжының талазындан үстүкү база адакы азыгларындан ак болгаш ак-көк ийленчек дилиндектер тарап үнген. Ак-көк дилиндектер каттышкаш чаңгыс апарып, туктуң ортузу-биле узун дургаар эртер. Аңаа чергелештир адаанда болгаш үстүнде ак дилиндектер эрткен.

Туктуң үстүкү болгаш адакы азыгларындан үнген ак дилиндектерниң база ыяжының талазының тургузуп турары үш-булуңчук алдын (сарыг) өңнүг.

Туктуң дооразының узунунга хамаарылгазы — 1:2».

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
1992 чылдың сентябрь 17.

КЫРГАННАР КАЖАН-ДАА, КАЯА-ДАА ХҮНДҮТКЕЛДИГ

Улуг назылыгтар хүнүнге тураскааткан «Буянныг чорук» деп телемарафонуң канчаар болуп эрткенинин дугайын 192 дугаарлыг «Шын» солунга бижип, оон-биле түңнеп каар бодаан мен. Ынчалза-даа чамдык кижилер телемарафонга хамаарыштыр бодалдарын телефон дамчыштыр долгап, харын-даа редакцияга кээп хомудалын илередип кээп турдулар. Ынчангаш телемарафонга хамаарыштыр чуганы уламчылаар деп шиитпирледивис.

тазрымчалыг байдалдары тургустунган улус-тур. Оларга тывыскан белектерни хоорайда хөй ажы-төлдүг, амыдыралы чедимес, түреңги байдалдыг кижилерге, азы «Хоочуннар бажыңында» пенсионерлерге тывыскан болза кончуг-ла эки, чөптүг шиитпир болур ийик дээрзин чугаалаар болдулар.

Редакцияга Улуг-Хем

Телемарафон

Бистиң улуг назылыг өгбелеривиске — кырган-ачаларывыска, кырган-аваларывыска, дайыларывыска, күүйлеривиске, честелеривиске, угбаларывыска тураскаатккан Тывага бир-ле дугаар эртип турар телемарафон буянныг чорук болбайн канчаар. Улуг назылыг кижилеривис боттарының хып дээн чалыы үезинден эгелээш Тываның ажыл-агыйының бүгү адырларынга, хөй-ниити ажылдарынга, удуртулга черлеринге ажылдап чорааш, бөгүн олар өгбелерге санадып, хүндүледип турарлары ол. Шынап-ла, аравыста ажылдап, чурттап чоруур күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарын, пенсионерлерни, инвалидтерни дөрже чалап, хүндүлевейн барып болбас бис. Мен бодаарымга, телемарафон бодунуң сорулгазын күүседип шыдаан.

Телемарафон үезинде сценаже күрүне ажылының хоочуннары Б. Долчанмааны, Х. Анчымааны, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачы Алексей Ак-оолду, хоочун чолаачы Ондар Хунажыкты хоорайның хүндүлүг хамаатылары деп чарлааш, чылыг, тымчак чоорганнарны белекке Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Зоя Назытыевна Сат тус-тузунда тывыскан. Олар, шынап-ла, хүндүлүг, төлептиг кижилер-дир. Оларга белек-селек бербейн, ам кымга бээр боор. Ынчалза-даа марафонуң киржикчилериниң чамдыктарының аразынга хомудаан сеткилдер база тыптып келген чүве. Ону тодаргайлаарга мындыг — хоорайда хөй нация кижилер бар-ла болгай. Ол атка төлептиглер-даа, ону чедип алган орус болгаш өске-даа нацияның кижилери бар. Оларны чүге уттуп алганыл, чүге черле хурал-суглаа, байырлал болурга-ла, чаңгыс-ла ол кижилерни шаннаар, мактаар, адын-сывын адаар боор чоор дээн хөөнүг хомудалдарга катчып болгу дег.

Оон ыңай «Буянныг чорук» деп телемарафонуң киржикчилери, республикага туржук, даштыкыга-даа ады-сураа алдаржааан РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улустуң артистери Максим, Каракыс Мунзуктар, Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы, Россия Федерациязының алдарлыг артизи Николай Өлзей-оол, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Марьям Рамазанова, сугааглыг чурукчу Георгий Суздальцев, Тываның Камбы-ламазы Казак Сандак, орус хүрээниң улуг ламазы Алексий башкы болгаш өскелер-даа телемарафонуң ажылынга киржип, чүве чугаалап, кырганнарга өөрээл сөстерин баралгаттылар. Оларның чамдыктары, кол кезии чылыг, торгу чоорганнарны белекке алганнар. Ол чеп. Олар база-ла назы-хары улгаткаш, шагда-ла пенсиялай берген кижилер-дир. Ынчалза-даа мээн ол кежээ ужурашкан чамдык кижилерим анаа арай-ла тазрышпайн турарын илередип тургулады. Чүге дээрге ол кижилер кеже-даа пенсиялай берген бол, бай-шыырак, машина-балгаттыг, бүгү-ле районнан келген Т. Ховалыг мындыг хомудалын илеретти:

— Мен хөй чылдар дургузунда өөреникчилерни кижизидип, өөредип келдим. Кадыым баксыраанындан бирги бөлүктүң инвалиди болдум. Чорук аайы-биле «Буянныг чорук» деп телемарафонга кириштим. Эктидир. Улуг назылыгларже сагыш салып, чылыг сөстерни чугаалап, акша-төгерик-биле дузалап турарынга чуректиң ханызындан өөрүп четтиргенимни илередир апаар мен.

Ынчалза-даа бисте социал чөптүг чорук бар бе? Ында чыылган бөдүүн кижилерни уттуп, «балдыры дыңзыг» кижилерни сценаже чалап, оларга белек-селек тывсып турарыла арай-ла сеткилим таалышпас кижи болдум.

Улуг назылыг кижилерге тураскааткан марафон болганда, аңаа республиканың хоочуннарының дугайында фото-чуруктуг делгелгени кылган болза база ажырбас, харын-даа солун турган. Ол ышкаш чыылган кырганнар, пенсионерлер, инвалидтер садып аар кылдыр чиңгелделиг аъш-чем аймаа, үлетпүр бараанарын садып-саарган болза улам эки болур турган ийик деп чамдык киржикчилерниң санал-оналынга канчап каттышпас боор. Ону организастап албанны хомудалчыг болган.

— Кырган кижилерже улуг сагыш салынышкынның херечизи — телемарафон чедимчелиг доозулган деп бодаар мен. Шынап-ла, атсураглыг кижилеривисти сценаже чалап, оларга белек-селек тывсып турары эки-ле ыйнаан, ынчалза-даа бөдүүн кижилерже сагыш салып, ындыг белектерни оларга берген болза эки турган чүве. Моон соңгаар-даа марафоннар болу бээр, ылгай көөр, «дагыр-салаа талазын тыртар» чорукту болдурбаза эки боор — деп, күш-ажылдың хоочуну Оюн Данчай-оол мени ужурашкаш, чугаалаар чораан.

Кандыг-даа кижи кырый берген соонда хүндүлүг. Бүдүрүлге черлеринге, тудугларга, хөй-ниити албан черлеринге, ажыл-агыйларга ажылдап чораан бөдүүн кижилерже, караа көөрбестерже, үнү чоктарже улуг кичээңгейни чазак салып турар болгай. Ындыг кижилерден хоочуннарны шилип, оларга кандыг-ла-бир эки чүвени кылган турган болза, кончуг эки болур ийик.

«Буянныг чорук» деп телемарафонга хууда кижилер, албан черлери, биржалар, ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер хөй түмнүг акшаларын салып, шилчидип, ниитизи-биле барык бир миллион рубльди кырганнар фондузунче киирген чорук улуг назылыгларга бедик хүндүткел, сагыш човаашкын ышкажыл. Ол хире акшаны дузалаан кижилерге өөрүп четтирер ужурлуг бис. Шынап-ла, бисте кырганнар кажан-даа, каяа-даа хүндүлүг, оларның чугаа-домаа үнелиг, аныяктарга үлегер-чижектиг. Бистиң аравыста чурттап, ажылдап чоруур буурул баштыг өгбелеривиске тураскааткан телемарафон дээрге оларга улуг хүндүлел, сагыш човаашкын, ачы-дуза чедирилгезин, буянныг чорук-тур. Шак мындыг ачы-дуза чедирилгезиниң марафоннарын район бүрүзүнге эрттирер болза, ол ажыктыг болгаш өөредиглиг. Ынчангаш хоочун салгалга ачы-буянны дээш мөгейип чоруулуңар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

РЫНОКТУҢ ТЕВИИ

Кывар-чаар материалдар, артык кезектер өртээ улгатканы-биле холбаштыр бо чылдың сентябрь 17-ден эгелеп автомобиль транспорту-биле пассажирлер аргыштырарының база оларның холга ап чоруур чүъгүн сөөртүрүнүң билет өртээн 1,5 катап улгаттырар дугайында Россияның Президентизи Чарлык хүлээп алганын бистиң пассажирлеривис билир. Автобуска чоруур билет өртээн моон мурнунда улгаттырган турганын база эки билир силер.

Пассажирлерни ынай-бээр аргыштырар черде ажылдап турар болгаш, оларның кандыг бергелерге таваржып турарын эки билир мен. Шынап-ла, кандыг-бир үүле бүдүрүп алыр, эмчи-домчуга кирип алыр, дөргүл-төрелдеринге баар дээнде бистиң пассажирлеривистиң чаңгыс-ла көрнүр чүвези ниити ажыглалдың автотранспорту — автобус ышкажыгай. Оон башка чадаг улус чүве чедип алыр эвес. Ынчангаш үүле-херээн бүдүрүп, чоруун чогудуп алыр дээнде автобуска түгүржүр бис. Ам-даа ындыг бис. Чоннуң аргыштырылгазының эптиг аргазы ол-ла-дыр. Самолет ышкаш, агаар-бойдус чүдереди дээр эвес. Кыштың соогунда, чайның изиинде, чаъстыг-чарлыгда-даа автобуска олурупкаш, херээвис чогудуп ап келдивис.

Ынчалза-даа рынок харылзааларынче шилчилгениң бо аарышкылыг берге үезинде бараан-сарааның, ынай-бээр аргыжарының билет өртээ барык хүннүң чыгы өскерлип турарын эскерип билип турар бис. Чок-ла болгаш шыдажыр шаг-дыр бо. Өртектер чежедаа улгадырга рыноктуң дошкун тевиин шыдажып тур-ла бис. Чежеге дээр шыдажып кээривис ам-даа билдинмес.

Ынчангаш ынай-бээр аргыжып турар пассажирлеривис, чонувус, өөренип турар ажы-төлүвүс билип алзын дээш, сентябрь 17-ден эгелеп автобуска чоруур билет өртээ кайы хире улгады бергенин моон адаанда парладывыс.

	Мурнунда 1	2	Ам 1	2
Кызыл—Абакан	186 руб.	231 руб.	279 руб.	347 руб.
Кызыл—Туран	31 руб.	38 руб.	46 руб.	57 руб.
Кызыл—Шагаан-Арыг	49 руб.	61 руб.	74 руб.	92 руб.
Кызыл—Чадаана	93 руб.	116 руб.	139 руб.	174 руб.
Кызыл—Хандагайты	133 руб.	166 руб.	200 руб.	250 руб.
Кызыл—Суг-Аксы	110 руб.	137 руб.	164 руб.	205 руб.
Кызыл — Кызыл-Мажалык	128 руб.	159 руб.	191 руб.	239 руб.
Кызыл—Ак-Довурак	128 руб.	159 руб.	191 руб.	239 руб.
Кызыл — Тээли	146 руб.	183 руб.	210 руб.	275 руб.
Кызыл—Бай-Хаак	33 руб.	40 руб.	49 руб.	60 руб.
Кызыл—Хову-Аксы	53 руб.	66 руб.	79 руб.	98 руб.
Кызыл—Сарыг-Сеп	37 руб.	47 руб.	56 руб.	70 руб.
Кызыл — Нарын	110 руб.	137 руб.	164 руб.	205 руб.
Кызыл — Мөрен	107 руб.	133 руб.	160 руб.	200 руб.
Кызыл — Эрзин	96 руб.	120 руб.	144 руб.	180 руб.
Кызыл—Самагалдай	73 руб.	91 руб.	109 руб.	136 руб.

Полина ВАНХОБИНА
Кызылдың автовокзалының начальниги.

ТАЙЫЛБЫР: Пассажирлер мону билип алзын. Билет өртектерин көргүскен таблицада «Мурнунда» дээш оон адаанга 1 болгаш 2, а ол ышкаш «Ам» дээш оон адаанда 1 болгаш 2 деп саннарны мынчаар билип алыр: «Мурнунда» дээш 1 деп сан — тымчак олуттуг эвес автобустарның билет өртээ. 2 дээрге — тымчак олуттуг автобустар билединиң өртээ. «Ам» деп каан сөстүң адаанда 1 болгаш 2 дээн саннарны база ынчаар билип алыр. Пассажирлерниң холга ап чоруур чүъгүнүң өртээ мыңда база кирбейн турар.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ТОДАРАДЫП ЧУГААЛАШКАН

ТУРАН. Район чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оол Бии-Хемниң хоорай болгаш кодээ чагыргазының даргаларын чыыйлааган соонда, оларның семинар-хуралын эрттирген. Орта тус чер чагыргазының эргелерин, хүлээлгелерин, тодаргайлаарга, кылза чогуур бүгү ажылының дугайында чугаалашкан.

Тыва Республикага тус чер башкарылгазының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле тайылбырны Тыва Республиканың Чазааның харыысалгалыг ажылдакчызы А. В. Сухов кылган.

Хоорай болгаш кодээ (суму) чагыргазының ажылын планнаарының, организастаарының, херек эмгелелин чорударының дугайында район чагыргазының килдис эргелекчилери О. М. Дамчай, Н. Х. Шагдыр-оол чугаалап берген. Чер реформазының үндүрүг чыылдазының талазы-биле илеткелдерни семинарның киржикчилери дыңнаан.

Түңнелинде район чагыргазының даргазы К. А. Маспык-оолга сөс берген. Районнуң мурнунда салдынган сорулгаларга ол доктаагаш, ону шиитпирлээрде хоорай болгаш кодээ (суму) чагыргазының даргалары чүнү кылза чогуурун тодаргай чугаалаан.

БЕЛЕТКЕЛДИ ШЫҢГЫЫРАТКАН

«Сүмбер-Уула» колхозтуң мурнакчы хойжулары Делгер, Ирина Сарыглар бо чайның үзүктелиишкин чок чаъстаашкыны, үерлээшкини мал чеминиң белеткелинге удаа-дараа шаптыктап турза-даа, каан аас хүннерин ажыглап, Хемчик шынаазындан 16 тонна тарымал, 6 тонна чайгаар үнген сигенни кескеш, белүп, сарааттап алганнар. Тургустунган сарааттарын тускай черде кажаалааш, кадагалалын күштелдирген. Удавас сигенни кыштаанче сөөртүп чедирер.

Ол-ла хойжулар кодан хойларын Хөлчүктүгнүң чаагай оът-сигенниг тайгазынга чайлагладып, күш-деңгел киирип алганнар. Ам күзегде оларлаашкының экижидип турарлар. Олар кыштаглаашкынга база-ла тынамчалыг белеткенген дээрзи билдингир. Эрги кыштаанын септелгезин чорудуп, мал адаанга уар 20 тонна кургаг өдекти белүп алганнар.

* * *

«Сүт-Хөл» совхозтуң Чес-Булуң хойжу бригадазының хоочун хойжузу Самбуу Моңгуш чайның багай агаар-бойдузунга чалынмаан. Ол аас хүннерни ажыглап тургаш, өг-бүлези-биле 10 тонна эки шынарлыг сигенни кезип, сарааттап алган. Мал чемин кыштаанче сөөртүп чедирип турар. Ол Кара-Сугда кыштаанда эргижиреп калган кажаа-хораазының үүрмек септелге-серилгезин кылып эгелээн.

Районнуң өске-даа ажыл-агыйларының мал ажылдыглары-даа, удуртукчулары-даа мал кыштаглаашкынынга баш удур белеткелди шыңгыы байдалга тургузуп турар.

КАТТЫШКАН СЕМИНАР

Эрзин болгаш Тес-Хем районнарының кодээ Советтериниң даргаларының болгаш сумулар чагырыкчыларының каттышкан семинар-хуралы Самагалдай суурга эрткен. Семинарның киржикчилеринге үениң негелдезин ёзугаар дөрт аңгы лекцияны номчаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң күрүне тургузуунуң талазы-биле комитединиң даргазы В. Х. Сүге-Маадыр, ДС-тиң орг. килдизиниң эргелекчизи М. М. Даржаа, улус ажыл-агыйының экономиказының талазы-биле комитеттиң даргазы А. Н. Шулепов, Тыва Республиканың Чазааның тус чер администрацияларының болгаш кадрлар-биле ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи З. Е. Шии олар солун, чугула лекцияларны чамдык чижектер-биле холбап тургаш номчааннар.

Ук семинарның кол угланыышкыны рынокче шилчилге үе-чадазында чоннуң социал амыдыралының деңнелин көдүрер талазы-биле кодээ Советтериниң болгаш тус-тус чер чагыргаларының боттандырып чорудар хемчеглери болуп турар.

Амгы үеде кодээ Советтер болгаш тус черлерниң чагыргалары база улуг бергедээшкиннерге таваржып, оон үнериниң аргаларын дилеп турар. Чижээ, саазын болгаш янзы-бүрү бланкылар чок, оларның чамдыызы бар-даа болза дыка эргижирээн. Тус черлерниң болгаш республиканың хоойлуларын киирген ном-дептерлер, тускай саавырлар база Дээди Советтиң эрткен сессияларының стенографтыг отчёттары амга чедир чок болуп турарындан ажылдакчыларга-даа, чурттакчы чонга-даа бергедээшкиннер болуп турар.

Кодээ ажыл-агыйның бюджединиң дугайында документилер тус черлерде чок. Чоокта чаа республиканың Тугун хүлээп алган. Ам азар дээрге туктар кайда-даа чок. Ынчангаш бо талазы-биле өске-даа чедир кылдынмайн турар чүүлдер, шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар ам-даа хөй дээрзин семинарның киржикчилери демдеглээн.

ЧАҢГЫС ДАШКА АРАГАГА САТТЫНГАШ...

Интервью

Амгы үеде бүдүрүлгечилерниң ажылдаарынга таарымчалыг арга-шиңектерниң дыка кызымылааныының дугайында ниити байдал херечилеп турар. Чүге дээрге мурнундагы турган экономиктиг харылзаалар үзүлген, чаа партнёрларның хензиг чүве ужун могадыычалы болгаш турамыккайы база хөлчок апарган, өртек-үне деп чүвени олар боттары баш билип адаар, хөңнү чок улузунга чиг эдиниң өртээн каш-даа катап улгаттырыптып болурлар. Ол хамаанчок, эът-чем-биле чашпаалавас болзунза, херек бүдүрүп алырын берге, чугаа арай кургамзык болур. Бүдүрүкчүлерниң ажылынга оон кадында күрүне структураларының шаптыктап кээри эжен-эмежок, биеэгизинден безин дорайтаан. Шак ындыг чаа байдалдарда бүдүрүлге черлери канчаар ажылдап, кандыг янзылыг шимченип, хөделип турарларыл? Кызылдың пиво заводунуң директору В. К. ДАРЖАА-биле бистиң чугаавыс ол дугайында.

— Вячеслав Кууларович, мурнунда Министрлер Чөвүлелинге ажылдап турган болгай силер, ам бүдүрүлгечи ажыл-иштиң аагын хонуннарда тудуп алган-дыр силер. Административтиг ажыл-биле бүдүрүлге ажылының ылгалын чүде деп көрдүңер? Бүдүрүлгеге чүү эң-не кончуг шаптыктыг-дыр?

— Айтырыгның баштайгы кезээнге кысказы-биле харыылап каайн: административтиг ажыл дээрге чүнү-даа бүдүрбес, чүгле саазын ажылы-дыр, а бүдүрүлге дээрге бүдүрүлге-ле болгай — ол кандыг-бир тодаргай материалдыг чүүлдү бүдүрүп турар, үре-түңнелдиг ажыл-дыр. Оон-биле бүгү байдалды сөглеп каан. Бистиң эрги системавыс амдаа, бурган чаяаган-биле дөгей, ол-ла шии-биле мендилаагай чурттап артып калган. Ынчангаш ажылга бир дугаар кол шаптыктыг чүве — көгүнгү дүжүмет.

Күрүне удуртулгазында шупту-ла даргаларны дүжүметтер дивейн тур мен. Ажыы ажыктыг кижилер көвей безинде болбайн аан. Ынчалза-даа орта кылган ажылы-даа чок, харыкчок чүве ужун доктар-моондак, доора удук болуп чыдып бээр албан-дужаал эдилээн кижилерни дүжүмет дээриндеен өске ат-биле адап шыдавас-тыр мен. Ындыглар ындыг-ла хөй эвес, ынчалза-даа оларның шаптыктап кээри амдык-чамдыкта эмин эрттир хорааныг чүве-дир ийин.

— Ынчаарга ол дүжүметтерни бүгү талалдан шинчилеп көөр бис бе? Силерниң ажылыңарга оон шаптыктап турарының дириг чижектерин бирер силеп бе, Вячеслав Кууларович?

— Дүжүметти мага хамышкын-биле шинчилеп көрээлиңер харын. Бирээде, ол чүнү-даа бүдүрбейн турар, инек саавайн турар, хой кадарбайн турар, чер чарбайн турар — кандыг-даа продукция бүдүрбейн турар. Ынчаарга чогум черле чүнү канчап турар дүжүмедил ол? Оон кол-ла кылып олурар ажылы — саазыннар долдуруру, доктаал-саавырлап белеткежири. Оон-биле ол адаанда турар бүдүрүлгелер-биле үстүнде турар структураларны харылзаштырыы, оларның аразында дамчыкчы звено болуп турар. Кандыг хевир-биле ук харылзаштырылга чоруп турарыл? База-ла аанакайын, алаакытапта болгаш үстүкү деңнелде болуушкуннар, кижилер дугайында ниити бодалдар (эки, багай азы чүгээр деп) хевирлеп тургузары.

Чижээ, Тывада монополияга удур комитет тургустунган-дыр. Ол шынчы болгаш ак сеткилдиг ажылдаар болза эки-ле ыйнаан. Ынчалза-даа... Ийет, бисте чаңгыс хлеб заводу, чаңгыс сүт заводу, чаңгыс пиво заводу бар-дыр, чаңгыс-чаңгыс болганда оларны монополист деп болбайн канчаар. Ынчаарга монополияга удур комитеттиң бо талазы-биле сылдагалап-ла болур чүүлдери хөй. Дорту-биле чугаалаарга, оон дүжүмет даргаларынга таарышпайн баар болзунза, сени канчаар-даа кызып-кыйып болурлар. Ынчангаш мени ук комитет чеже-даа силгип келди — справка, отчёт тургустурар, аай-бажы билдинмес хурал-суглааларже кыйгыртыр, янзы-бүрү хыналда комиссияларын бисче чорудар — черле кижи орта ажылдатпас. Үндүрүг инспекциязының хынакчылары келирдир — хынап-хынап, «2 хааржак арагадан бер, бис сени торгавас бис» дээр. А чүү дээш мен ол дүжүметтерни арага-биле суггарар ужурлуг кижи мен? Шуут-ла ыядынчыг, муңгараанчыг — чаңгыс стакан водка дээш саттынып чыдар дүжүметтиң деңнелин бодап көрүңер даан. Оларның аттарын-даа салаа базып турсаш адап болур мен. Бистиң төрээн дүжүметтеривис дээш хомуданчыг-дыр.

Мээң бо чугаалааным ёзугаар шупту-ла хынакчылар арага бербеске өжээн негеп турар ышкаш апарды. Ынчангаш мээң-биле харылзажып турар улусту эпчок байдалга таварыштырбазы-биле тодаргай аттан адап каайн: монополияга удур комитеттиң Тывада эргелелиниң даргазы Э. Х. Меңниг-оол мени баш эдип алыры-биле чеже-даа келген. Мен аңаа арага бээринден ойталап каарымга, аравыста билишпес чүүлдер көвүдээни ол-ла-дыр. Келген кижи бүрүзүнге кээзиленген ышкаш, арага берип тургаш, оон ажылчыннарымның арынче канчап көөр кижи мен? Чүү деп тайылбырлаар мен?

● Кызылдың пиво заводунуң ажылынга доорадан шаптыктар эвээш эвес деп оон директору санап турар.

● Заводка «бажын эмнеп аар» дээш кээр даргалар база бар.

● Банк системазының ажылдакчыларының четпес ажылындан заводтуң продукциязының өртээ улуг...

Үндүрүг инспекциязындан кижиниң адын адаарымга, эпчок боор, ол херээжен кижи. Оон кадында ол ам инспекцияда ажылдавайн-даа барган ийин.

Ажылга ийи дугаар кол шаптык — бистиң банк системазы. Ажыы-биле чугаалаар мен, бистиң экономикавысты чок кылырынга таарыштыртынган структура ол. Чижээ: банкылар аразынга кылаштаарынга 1,5-2 минута үнер, а төлегелер шилчидилгезин олар чартык айдан бүдүн ай чедир саададып чыдып бээр.

Херек кырында көрүп көрээлиңер. Чижээ, бистиң завод өске чиг эт берикчизи завод-биле дугуржулга кылып алган. Биске дыка таарымчалыг, ол чиг эттиң өртээ чүгээр эвээш. Чүгле акшаны дүрген шилчиткеш, ону бээр сөөртүп алыры артып калган. Берикчи завод ийи неделя манап кээр, бистиң акшавыс-даа келбес. Оон дүвүреп үнерин билдингир. Ол чиг эдин шыгжатканы дээш аренда өртээн база төлээр, а сөөлүнде дөмей-ле бистен тыртып алыр болгай.

Адак соонда манап чадап кааш, дөмги завод чиг эдин өске заводка бээр кылдыр дугуржуп апкаш, ам бисче телеграмма салыр: силер-биле дугуржулгавыс үстүвүс, акшаңар кээрге-даа дедир чоргузуптар бис, а барааны өскелерге бээривис ол. Бо-дур. Банк ажылдакчыларының ажылдап билбес багының, чок хейлиг сугну бир шилде 6-7 рубль-биле садып ап болур турбуже, чиг эттиң аар өртек-биле өскээртен катап тыптынганывыстың хараазындан 15-20 рубль-биле садып алыр. А водка 196 эвес, 100 рубль болуп болур. Банкының каш ажылдакчыларының хензигийве чурум сагып билбезинден, чалыпкып, шевергин ажылдап билбезиниң түңнелинде чон когарап турар.

— А ол чурум билбес ажылдакчыларга хамаарыштыр силер чүнү-даа канчап шыдавас силер бе?

— Бо хүнде чүнү-даа канчап шыдавас бис. Оларга удурланырга, бистерге шуут-ла таарымча чок байдалды тургуза бээрлер, чижээ, төлелге шилчидиишкиннериниң саадалгазы улам дам баар, шалың акшазын эң сөөлүү оочурда бээр, чээли-даа бербестей бээр. Чээли бээр болза ылап-ла дээрбечи ёзу-биле улуг хууларны салып тургаш бээр. Чээли хуузун ам 87 чедир төлеп тур бис.

Харын амгы рынок байдалдарынга ындыг болуп болур-даа ыйнаан, ынчалза-даа бээр хоойлужудулганың хилинчээ — бөгүнгү рынок харылзааларынга көңгүс-ле дүүшпес. Бөгүн банкыларга удур Чазак чери безин сагындырыг бере албас-тыр.

— Оон аңгыда, шаптыктыг чүүлдер бар бе?

— Бар. Политика талазы-биле бодал чок эдипкен сөс база бистерге, ажыл-агый кижилерге дыка шаптыктап турар. Бистиң завод бөгүн 100 хуу Россиядан хамаарылгалыг, чүге дээрге бүгү чиг этти оон ап турар бис. Чүгле чиг эт эвес, артык кезектер, одаар-түл, безин хадаарда ажылчыннарга тускай хепти оон тып алыр-дыр бис. Бо чайын бир берикчи заводка чеде бээривиске, «Силерде орустарны үндүр ойладып эгелээн-дир, хоорай шелүүнде аъттыг дайынчылар халдып турар. Ынчангаш силерниң-биле холбажып болбас улус-тур силер» дээрге, эгартынып, тайылбыр берип кат болдувус. Олар чиг эт продукциязын бээринден ойталавас-даа болза, өртээн 2-3 катап улгаттырган салыр боор-дур. А чамдыктары шуут бербес. Пролетарский завод бо чайын спирт бээринден ойталаан болгай. А сылдактап алганы — Красноярск крайга бээр чиг эт чок деп мындыг. Ынчангаш өске заводтарже девидеп барып, оларны хоорай шелүүвүс аъттар оъттап алыр дээш үнүп келген, а баштарында баглыг оолдар оларның кадарчылары-дыр деп бүзүредир ужурга таваржыр улус-тур бис. Каттырынчыг-дыр бе?

Шупту шаптыктыг чүүлдериң кадарга мындыг: дүжүмет + банк + политиктиг оюннар + өөдежок материал бааза.

— Ынчап кээр орта, булуң бүрүзүнде коммерция ёзузу-биле арага садып турарларга адааннажылга тургузуп шыдавайн турар ышкажыл силер?

— Ындыг. Чайладыр септелге кылып келдивис. Ажылчыннарның бүгү күжү төктүп турар бажыңның септелгезинге үнген, ийи катап дээвири буступ кээп дүшкен болгай. Одалга системазы шуут айыылдыг байдалга келген, ону база эде кылдыртый. Ам бодап олурарымга, кандыг кончуг хөй ажыл кылып четтигипкен улус боор бис. Чаданып тургаш-даа оон кырындан чаа технологиялар ёзугаар чаа продукция бүдүрүп үндүрерин семээн-дир бис. Инек-караа хандызы, Тываның эм сугларының болгаш эм оъттарының үндезининге бальзам ажылдап кылдывыс. Москваның эртем-шинчилел институду-биле аржаан сугларның ам-даа ханы шинчилелин чорударын база дугуржушкан бис. Сибирьниң эртемнер академиязының Тывада комплекстиг килдизи-биле, ылангыя эртемден К. Д. Аракчаа-биле сырый харылзааны туттувус. Бо чаа суксуннарны үндүрер ийи шугумну немей кылдывыс. Чеже-даа шаптыктар турза, хире-шаанче ажылдап-ла чыдар-дыр бис.

— Өске регионнарда бүдүрукчү директорларның янзы-бүрү каттыжыышкыннары тургустунуп турар болгай. Ажылга шаптыктыг бүгү чүүлдер-биле демнежип демисежирге күштүг деп чүве билдингир. Бо талазы-биле силерде кандыг-бир чаа бодал-сагыш бар бе, Вячеслав Кууларович?

— Ийе, өске черлерде директорлар чөвүлелдери тургустунгулаан, дүжүметтерден, банкылардан болгаш өске-даа мафиижы структуралардан камгаланмас арга чок. Ынчангаш Тываның болбаазырадыкчы бүдүрүлгелерниң «Белдир» деп ассоциациязын тургузуп турар бис. Оон кол сорулгазы — бүдүрүкчүлерниң эрге-ажыктарын камгалаары. Чижээ, бөгүн завод бүрүзүнге экономика-юридиктиг албанны тудары аар, ынчангаш каттышкан улуг албан тургузарын бодап турар бис. Бистиң кайывыс-даа оода телефакс безин садып ап шыдавас-тыр. Акша-төгерикти каттыштырып алгаш, ону чүге мөөннежип садып албас боор. Мындыг хевирлиг, демнежип шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй.

Бир чүүлдү уткан-дыр мен. Бүдүрүлге удуртукчуларының мурнундан банкыларның ажылын эде көөр, удуртулгазын солуур дугайында санал көдүрүп тургаш, бүгү согуннуң чаңгыс бодумга алган болгай мен. Мээң ажылымга хамаарыштыр янзы-бүрү чагаалар, хыналдалар болгаш ооргаже шашкылаашкыннар кедерээн чүве. Четвестеп-биле мени чааскаан демисежип турар деп бодал номчукчуларга тургустунмас боор. Кижи бүрүзү хире-шаа-биле демисежип турар. Ынчангаш бистиң шуптувуска ёзу барымдаалап, кеземчи-херекчок халдаашкыннар кылыр чоруктардан быжыг камгалал херек. Ол сорулга-биле ассоциацияны тургузуп турарывыс ол.

— Ындыг-дыр, Вячеслав Кууларович. Шугумчулелдиг интервью бергениңер дээш четтирдим. Солунга парлаптарга-ла ол хамык үен-даян четпестер эттине бээр турган болза, магалыг-ла-дыр ийин. Сагыш ышкаш чүве кайда боор. Ынчалзажок ады үнген организацияллар болгаш янзы-бүрү конторалларда ёзу барымдаалаар дүжүметтер кичээнип, ажыл-хожулун эде тургузуп, ак сеткил-биле ажылдаарын, бүдүрүкчү кижилерни сугга дүжүрер сорулгалар салбазын бодум хуумда күзеп каар-ла-дыр мен.

Надежда ЭРГЕП
чугаалашкан.

Хууда бодал

ПРОГРАММА ТОДА БОЛЗА ЭКИ

Тыва Республика Президент эрге-чагыргалыг, иштики херектерин боду шиитпирлээр күрүне апарган. Президенттиден эгелээш өске-даа чамдык харысалгалыг ажылдакчыларны колдуунда беш чыл хуусаалыг соңгуп ап турар. Ол беш чылдарда кандыг ажылдарны бүдүрүп алырының дугайында боттарының программаларын олар баш бурунгаар медеглеп-даа турарлар.

Ынчалзажок ... оларның аазаашкыннары тода эвес, ниити болганындан, беш чылдар эртип турда аазаашкыннарының канчаар күүсеттингенин билдинмес артар. Чүге дээрге кандыг ажылдарны кайы хире хуусаада, кандыг хемчээлге күүсеткен турарын программалардан билип ап шыдавас сен. Программалар тода билдингир болуру-биле, чижээ, мындыг аазаашкыннарны чүге кылып болбазыл:

Мал-маганның баш санын 5 чыл иштинде ийи сая чедирер. (40 чылдарның эгезинде ол хире чоокшулаан турган болгай).

1993 чылдан эгелээш, чер ажыл-агыйын бедик деңнелге чедиргеш, тараа, ногаа, мал чемин тыва черге четтирип биле тарааш, өске регионнардан улуг өртек-биле оларны садып, далеңип, сөөртүрүндей ойталаар. (Чоокка чедир-ле тывалар хырын-боксунга четчир далган-тарааны аът, шары, озук аңдазыннар-биле тарып ап чораан). Ол хамаанчок, Тожунуң, Кара-Хөлдүң, Меңгүн-Тайганың, Саглыштың, Тере-Хөлдүң чонунга четчир тарааны бүдүрүп турган болгай. Ам техникавыс безин сайзыраңгай ышкажыл.

Улус өөредилгезиниң талазы-биле программаларны 92-93 чылдарда үндезинниг биле чаарткаш ниити ортумак эртемни 10-11 чыл эвес, а 7-8 чыл иштинде чедип алыр. Амгы өөредилге программаларындан кандыг-даа ажыы чок, чижээ ССРЭ, СЭКП төөгүзү, доо кайда чүле Чиңгис-Хаан, Египет, Римчер, Пугачевтар дээн янзылыг темаларны шагын кызырза, чүгле ниити ортумак билигниң эвес, а техникумнарның, дээди өөредилге черлериниң хуусаалары дыка-ла кызырлып ийик.

Бир эвес өөредилге системазын мынчаар чаартыпса, чеже акша-хөреңги, чеже аныяк назынның чылдары камгалаттынып болур деп бодап-дыр силер? Бо дээрге эң дидим, эң шиитпирлиг, эң ажыктыг хемчег эвес бе? Мен мынаа чижек кылдыр оглумнуң оглунуң дугайында бижиимзе четчир боор. Дээди билиг чедип алыр дээш, ол 11 чыл ортумак школага өөренгеш, ам Воронежтиң ИХЯ дээди школазында 5 чыл хуусаалыг кирип алды. Ол алды чыл? Ол 22 харлыында эвес, 18-19 харлыында дээди эртемин чедип алгаш, ажылдай бээр аргалыг турган.

Чеже хире аныяк-өскен хөй черге чалыы чылдарын халас эрттирип турарын бодаары безин берге-дир. Удуртукчу, башкарыкчы кижилеривис бо айтырыгны тандыр өөренип көөрүнүң үези черле келген. Педагогтар кайынна ийиңге артар ийик, шиитпирлиг рольду ээлей бээрдер болдур ийин.

Кандыг-даа ажыл-агыйны, экономиканы тода планнааш, ону чайгылыш чокка күүсетпес болза, чедиишкин дугайында күзээн, чугаалаан-даа херээ чок. Амыдыралда ажыл-үлениң кандыг хевирлери турарын дегерезин дапзылаары берге. Чижээн алырга кролиководство (азырал бора кодан) эң-не ажыктыг дузалал ажыл-агыйы-дыр. Бо чылда бызаалыг инектиң бээр эъдинден чаңгыс кыс бора коданның бээр эъди, кежи хөй дээрзин амыдырал бадыткаан чүве-дир. Бора коданнарны ажаап өстүрерыңге улуг күш база үнмес. Арга-арыглардан сиген кезип бээр, огородтарга чүү-хөө тарып бээр болза улам эки.

Коллективтиг болгаш хуу кижилерниң бора кодан азыраар 300-500 хире черлерин баштайгы удаада тургузарын планнааш күүселир болза, оларның боттарынга-даа, ниитилелге-даа кайы хире ажыктыг дээрзин болаза. Оон соонда чон боттары-ла бот-боттарындан үлегер ап, ол ажылды калбарты бээрлер дээрзи база билдингир.

Ангор өшкүлерниң ажыктыын парлалгаларга бижип пат болган, катаптавас мен. Бисте чеже хире ажыл чок, ында-мында шуушкан аныяктар бар-дыр, оларны мындыг ажылдарже организастап, оларга боттуг дуза чедирзе, олар чажам дивестер. Бодап-даа көрүңер, чеже хире өдек-хонаштар, чайлаг, күзеглер ээнзирэп калган-дыр. Оларны ээлей бээр салгалывыс бар, чүгле дуза чедирери чугула.

Хоозун аазаашкыннарны тода планнаашкыннар, программалар-биле солааш, күселдези дээш, шудургу ажылдаары удуртукчуларда негеттинип турар.

Михаил ШҮР-ООЛ.
Пенсионер.

ДУЗА КӨРГҮЗЕРИН УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

ВАШИНГТОН. АКШ-тың күрүне департаментизиниң тараткан бижиин ёзугаар алырга, Каттышкан Штаттар сентябрь 21-ден 28-ке чедир ХКД чурттарынга гуманитарлыг болгаш техниктиг калбак дузаламчы көргүзерин уламчылап келген. Сентябрь 23-те америк шериг-агаар күштерниң С-141 деп самолёду Кыргызстанның найысылалы Бишкекке болгаш Алма-Атага эмнерни болгаш өске-даа эмнелге дериг-херекселдерин чедирген. 1,9 миллион доллар өртектиг ол чүүлдерни президент Дж. Буштуң инициативазы-биле боттанып турар «Идегел» телевилелдиң шугуму-биле чоруткан. Эгезинде ол чүүлдерни октябрьда чедирер деп турган, ынчалзажок Кыргызстанга болган чер шимчээшкинни ону графиктен мурнаарынга салдар чедирген. АКШ-тың делегей хөгжүлдезиниң эргелели ЮНИСЕФ-ке (КНО-нуң уруглар фондузу) Кадык камгалалының делегей организациязының үш комплектизин Таджикистанга соңгаарлатпас эмчи дузазын чедирер сорулга-биле чагаан. Комплект бүрүзүнде кирип турар эмнер, өске-даа чүүлдер 10 муң кижиге үш ай дургузунда эмчи дузазын көргүзеринге четчир. Ол комплектилерни Кулябче, Курган-Тюбеже база Памир девискээринче чорудар.

АКШ-тың делегей хөгжүлдезиниң эргелели Россияның, Казахстанның, Арменияның база Украинаның төп база тус чер эрге-чагыргалары-биле чурттаар оран-сава тудуунуң болгаш муниципалитет эргелел башкарылгазының талазы-биле консультантыларының үр хуусаалыг кады ажылдажылгазының дугайында керээни чарган. Ол керээлерни чарып алыр арганы хоорай тудуунуң институдунга, хоорай эргелел башкарылгазының делегей ассоциациязынга база планнаашкын болгаш тудуг талазы-биле эргелелге берген. 5 консультант бээр черлеринге бо чылдың ноябрьда, арткан 7-зи келир чылдың эгезинде чеде бээр.

Ол ышкаш үстүнде адаттынган эргелел чырыдыышкынның делегей институдунга Москваның бараан биржазынга нефть продуктуларын садарын хөгжүдеринче угланган өөредилге программазын ажылдап кылырынга 800 муң долларны тускайлап бээр талазы-биле документиге ат салган. Ол институт Нью-Йорктуң бараан биржазының деткимчези-биле ажылдаар. Ол-ла эргелелдиң сан-хөө деткимчези-биле даштыкыга хуу акша салыышкыннарының талазы-биле корпорация «Хөгжүлде» деп программаны ажылдап кылган. Ол программа ёзугаар ХКД-ның аныяк күрүнелериниң экономиказынга хуу капиталды кириштирериниң аргаларын өөренип көөрүнге чарыгдалдарының 50 хуузун (биче бизнес талазы-биле 75 хуу чедир) эгидерин америк акша салыкчыларынга көрген.

(РосИТА—СЧТА).

БАЖЫМ ХАЛАЯРЫ ЭЛЕК

Амыдыралдың ааргап, назынымдан кел чылдарын бодап келгеш боданып-боданып чамдыкта уйгум безин келбес таргылаар. Ам 68 харже удавас кирер, алыс-бот аарыг хоочулуг, 3-кү бөлүктүң инвалиди, өйлеп-өйлеп ээлчегтиг эмнээшкин эртип чоруур мени хайгааралынга турар таан болзунза, черле шимченме эки деп бодалга алзып-алзып, удаа-дараа эмнээшкин чер эртип алгаш, чиңг балдым алгаш, дааңгыыштыг бодум Хемчикче киргеш, өг кылыр тал кезип эгелээн мен. Мээң ажыл-агыйындан 57 рубль-биле билетти-даа садыг алган мен.

Сагыжымга кирер төрелим Ооржак Кызыл-оолду-даа эдилелдеп апкан мен. Хоочу хоражаның зарышкылыг. Кала-саргышкыннары турза-даа, «үё» дивейн, ызырыпкаш, тап-биле кызып ажылдап турдум. Аныяк, кадык үемде бир хүн кылыр чүвемни ам ийи хүнде дооссала доозар, 2-3 хүн шимчепкеш, бир хүн дыштанмас болза ажылды уламчылаар арга шинек чок апарган болдум.

Бир өгнүң миза-ханазын доозуп алган үемде бир-ле катап «Хемчиктиң сылдызы» солуну номчуй бээримге Президентивис Ш. Д. Ооржак бөлүк даргалар-биле район төвүнге чон-биле ужурашкылга кылгаш, чугаазын «Берге үе дээш бажыңар халайтпайн көрүңер» деп дооскан болган. Ийет, харын ол чугаа чагырыг, дужаал-даа эвес, аза бөдүүн хевирлиг болганы-биле сеткилимге таарышты. Үениң чедипмес бергези-биле ажылдап кирбакмзе-даа, черле баш халаар хире болбады Тыва кижиниң бажының халаяры азы доңгаяры ырак херек.

Ажыл, амыдыралды кайын, чүден эгелээш, тодуг кылып болурун тодаргай сөглээр кым-даа чок. Та капитализмче, та социализмче бар чыдарын билбес мен.

Черле бо улуг апарган даргалар айтырыг, чугаа бүрүзүнге кыпамчалыг, овазырымчалыг болур болза боттарынга-ла үнемчелиг, хүндүткелдиг болур боор деп бодаар-дыр мен. Кылып тургаш ажылым арай-ла доозулгалаш үеде социал камгалал чери «Чедерже курорт чоруур путевка хайырлапкан. Улуг өөрүшкү-биле чорупкан мен.

Самбуу КУУЛАР.

КҮЗЕЛДИҢ ОРУУ

Механизатор дугайында чугаа

Ырда кирген, көгү-шыгы хөлөенчиннээн Хөндергейниң ол-бо талазында арга-арыгларынче кат чыыр дээш кылаштажып чоруптарывыс шуут-ла чаңчыл апарган чүве. Бир-ле катап машиналыг чоруптавыс. Ам сактып орарымга, ол 1972 чыл-дыр. Ынчан инек-караа, көк-кат, киш-кулаа, чадаң-кат, кызыл-кат дыка-ла үнген чүве ийин. Катчыларның саны дыка хөвей болган. Оларның аразында оолдар, уруглар база-ла бар. Хөндергей суурнуң үндезин чурттакчызы тракторист Ондар Эрес-оол Данаевич бодунуң баштайгы оглу Романны база эдертип алган чораан. Ооң оглу эресшоваа, кашпагай, чугаакыр, чүвени караа-биле көргеш, бодунуң ачазындан удаа-дараа айтырыглар салырынга ынаан ынчан эскергеш, ону чаптап чораан бис.

Бир-ле катап чыгган кадывыстың чамын аштап олурувуста, Роман мындыг айтырыгны ачазындан салды: «Ачай, бо тракторнуң чүрээ бар бе?» Совхозтуң аныяк тракторизи оглунуң салган айтырыын чаптап дыңнавышаан, мынчаар харыылады: «Тракторнуң чүрээ мотор олдур, оглум». Техникага бичиизинден тура-ла сонуургалдыг оол оглу улаштыр ийиги айтырыгны ачазынга база салды: «Ачай, мотор деп чүл ол?» Ынак оглунуң айтырыын иштин-хөңнүнден чаптавышаан, Эрес-оол Данаевич Ондар шак мынчаар харыылады: «Оглум, сен ам-даа бичиидир-сен. Чүве бүрүзүнге мээң оглумнуң сонуургалы дыка улуг кижи. Эң ылангыя техника аймаанга дыка-ла сонуургалдыг. Мээң оглум өзүп келгеш, төрээн совхозунга тракторист, чолаачы болуп ажылдаар-ла боор. Чер андарып чоруптарымга, мендек чыда калбас, үргүлчү мээн-биле кады чоруур болдур ийин»—дээш, ачазы сеткилиниң ханызындан чоргаарланмышаан бисче хүлүмзүрүп кагды.

«Хөндергей» совхозтуң хоочун тракторизи, чолаачызы Анай-оол Чүлдүмович Түлүш кичээнгейлиг дыңнап олургаш бичии оолдуң бажын ажар сыйбааш, мынча диди: «Эрес-оол Данаевич, сээң оглуң Роман дыка-ла эрес оол-дур. Кат чыып турда алазындан угда чок артык хевирлиг-дир. Чалгаа кижи кат чыый албас боор чүве, а бо оол ажыл-ишке ынак-тыр. Ындыг кижиниң хырны аштавас, чонунга кезээде макталдыг чоруур болгай. Тыва улустуң мындыг үлегер чугаазы бар: «Кижи болуру — бичиизинден, аът болуру — кулунундан». Ол өзүп кээрге, мен-даа болза эки өөредип каар мен. Тракторист болур оон күзел-соруу ылап-ла боттаныр»—дээш, Анай-оол Чүлдүмович бодунуң кадын база-ла уламчылап аштай берди.

Хөндергей суурнуң бо катчы чону вареньше кылырынга дыка ынак улус болдур ийин. Оозун кыштадыр хлеб чаап чииринге ажыглаарын шагдан тура-ла эки билир мен.

Роман Ондар он дөрт харлыг тургаш-ла ачазынга дузалажып эгелээн. Ынчан «ДТ-75» деп чаа трактор совхоз төвү Хөндергейге бир-ле дугаар келгени ол. Бот-өөредилгелиг арга-дуржулгалыг Эрес-оол Данаевич Ондар ол чаа тракторну эки шиңгээдип алгаш, хүнде кылыр ужурлуг норма-чижээн үргүлчү-ле ажыр күүседип эгелээн. Ооң оглу Роман бичии-даа болза, ачазының шынчы дузалакчызы болу берген. Адашкылар нелээ «ДТ-75»-ке соруу быжыг, черин шыңнарлыг кылдыр андарып, чедиишкинниг ажылдап турган. Оларның бүдүрүп кылган ажылдарын «Хөндергей» совхозтуң дирекциязы, бөдүүн ажылчылар эскерип, мактап турар апарган.

1979 чылда «Хөндергей» совхоз база катап тургустунган. Ынчан база-ла чаа тракторлар совхозка кээп эгелээн. Трактористер чедишпейн турган. Ол үеде Роман Ондар бодунуң совхозунга эки ажылдап, эш-өөрүнүң хүндүткелин бүрүнү-биле чаалап алган. Бир-ле катап ону совхоз директору келдирткеш, мынча дээн. «Бо чылын мал чеми шоолуг эвес-тир. Бистиң «Хөндергей» совхозта мал-маган хөй болгай. Биске малды эки кыш ажырары-биле сиген-ширбииш, хыыргыыш негеттинип турар-дыр. Мал-маганның баш санын кудулатпас төлээде, кышка улуг шыгыы белеткел херек. Роман Эрес-оолович, совхозтуң дирекциязы силерге бүзүрээш, «Т-25» деп чаа тракторну ажылдаары-биле берип турар-дыр. Ону хүлээп алгаш, Өвүр кожууннуң Ак-Чыраага баргаш, 500 тонна сиген белеткээр мындыг чүве-дир. Бо совхозтан шупту 20 кижи чоруур силер. Бо дээрге улуг күш-тур. Бо бригаданың бригадири Дүрүм-оол Монгуш ажыл-херекти башкарып чоруур» деп чугаалаан.

Роман Ондар мындыг даалганы алгаш дыка амыраан. Чүл дээрге чаа тракторну база бергеш, улуг бүзүрелди кылганы аныяк оолдуң сеткил-сагыжын чаа-чаа чедиишкиннерже чүтгедирип, хей-аът киирипкен. Ол чайын Ак-Чыраага хыыргыыш белеткеп чайлаан. Ооң бригадазы мурнунда салдынган планын ажыр күүсеткен. Тракторист Роман Эрес-оолович Ондар өске эштеринге алдырбайн, бодунуң быжыг күзел соруу-биле ылгалып турган. Ажыл-херек дээрге сеткил-сагыжы оожургавас, ажылгыр, тудуңгур деп чүвези аажок болганын бригаданың кежигүннери ынчан эскерип билгеннер.

Бригадир болгаш башкы Дүрүм-оол Монгуш мынчаар хөөрей бээр: «Роман, шынап-ла, ёзулуг тракторист чорду. Техниканы эки билир-дир. Аңаа дыка камныг. Ол хүнде кылыр нормазын 120 хуу күүседип турду. Черле ынчаш боду биче сеткилдиг, дыңнангыр, кыл дээн чүвени дораан-на күүседип шаап каар. Оон аңгыда Роман Ондар ажыл-ишти шыңнарлыг кылыр талазы-биле бодунуң өске өөрүндеп ылгалып турар. Ында карак ажыттаар бичиилеп сагыш-бодал чок болганы мени өөрткен».

Ажыл-ишчи Роман Эрес-оолович Ондар Чөөн-Хемчик районунуң «Тыва» совхозунга он ажыг чыл дургузунда трактористеп ажылдааш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң талазы-биле база-ла өске эш-өөрүндеп ылгалып турган. Ол «К-700» деп улуг тракторну мунуп алгаш, «Тыва» совхозтуң алгыг-делгем хову-шынааларын андарып, эки шыңнарлыг тарааны чыл бүрүде ажаап ап келген. Чамдык дүнелерде карак шиммейн бээр таварылгалар аңаа база тургулаан. Хүн бүрүде 34 га черни эки шыңнарлыг кылдыр андарып турганын совхозтуң тускай эртемниглери эки билир.

Роман Ондар чүгле тракторист эвес, а үшкү класстың чолаачызы. Ол мынчаар баштактанып орар: «Эр кижи машина мунуп, ону башкарбас болза, черле таарышпас деп бодаар мен. Ынчангаш Чадааның автошколазын 1986 чылдың күзүнүнде эки доозуп алдым. Ону дооскаш, «Тыва» совхозка алды чыл дургузунда багай эвес чолаачылдадым» дээш, ол хүлүмзүрүп каар чораан.

Амыдырал, чуртталгазының байы-биле бо чайын ол Кызыл хоорайга чедип келген. Роман ажыл чок каяа орар, келген дораан-на 2 дугаар автотранспорт бүдүрүлгезинге слесарьлап ажылдай берген. Бо ажыл база-ла чиик эвес, а арын дээрзи чолаачы бүрүзүнге билдингир. Бо хүннерде машинаны эки септел кылганы дээш чолаачы бүрүзү Роман Ондарның сеткил-сагыжының ханызындан өөрбүшаан база-ла мактап турары таварылга эвес. Хүлээнген ажыл-херээнге кезээде ак сеткилдиг, бодунга бедик негелделиг, эш-өөрү-биле эп-найыралдыг тракторист, чолаачы Роман Эрес-оолович Ондар чон аразында макталдыг, ээ-харыысалгалыг шак ынчаар чурттап, ажылдап чоруурунга кым өөрбес боор.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

БЕРГЕ, НАРЫН БАЙДАЛДА

Тыва Республикада иелерниң, чаштарның, уругларның байдалының дугайында

Сөөлгү үеде чон ортузунда арагалаашкын аажок нептеренгей апарган. Бир эн-не берге, кударанчыг, коргунчуг чүве—ие херээженнерниң арага-дарыже сундулап турары. Оон түңнелинде төрүмелинден калыы кошкак, чүве сактып, билип алыры оожум уруглар көвүдээн. Арагалаашкын нацияның кадыынга эттинмес когаралды чедирип турар.

Тыва Республиканың сентябрь айда болуп эрткен 17-ги сессиязынга канчаар-даа аажок халаптыг болуп турар айтырыг—арагалаашкын дугайында чугаалажырын депутат Ч. К. Айыр-Санаа саналдаарга, өске депутаттар ону деткээн. Президентиниң өг-бүле, ие-чаш айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи Л. С. Эрдынеевала ол талазы-биле сан-чурагайлыг справка бар дээрзин депутат В. С. Салчак чугаалааш, ону сессияга дыңнаарын саналдаан. Ие херээженнерниң болгаш ала кижилерниң арагалап турарының түңнелинде чаш уруг-ларыгның кадыының канчаар үрелип, баксырап турарының дугайында бистиң эвүрелип келбес аргажок материалды номчукчуларга бараалгаттывыс.

Тыва Республикада 18 хар чедир назылыг 124473 уруглар (1991 чылдың сан-түңнери-биле) чурттап турар, ол дээрге, республиканың нийти чурттакчы чонунуң санының 38,1 хуузу (Россия Федерациязында — 27,1). Оларның иштинде 50292 уруглар хоорайда, 74181-и хөдээ черлерде чурттап турар. Кызылда 26598 уруглар бар. Чурттакчы чонуң нийти санынга онааштыр 18 хар чедир уругларның үлүг-хуузу хөдээ черлерде — 59,6, хоорайларда — 40,4 хуу боор турар. Нийти республиканың бо көргүзүглеринге хамаарыштыр ылгалдарны районнар аайы-биле база айтып болур; бо талазы-биле эң эвээш көргүзүг 40,5 хуу (Бии-Хем база Каа-Хем районнар), эң улуу — 53,4 хуу (Мөңгүн-Тайга). Кызылда — 32,6 хуу.

Назы-хар аайы-биле бөлүктер талазы-биле уругларның саны мындыг:

	шупту	ооң иштинде: 0-2	3-5	6-7	8-15	16-17
18 хар чедир назылыг уругларның саны	124473	23517	23729	14643	51804	10780
Уругларның нийти санынга хуу-биле	100	18.9	19.0	11,8	41,6	8,7

Чурттакчы чонунуң сөөлгү чизээниниң (1989 ч.) сан-түңнеринден алгаш көөрге, ынчан республикага 70665 өг-бүле бар турган, оларның 74 хуузу (52272 өг-бүле) 18 хар чедир назылыг бичии уруглардыг өг-бүлелерниң санынга кирген (РСФСР-де—58 хуу).

Россия Федерациязында назы четпээн уруглардыг бүгү өг-бүлелерниң аразында чаңгыс уруглуг өг-бүлелер колдап турар болза (оларның саны чартыындан ажыг — 50,8 хуу, а үш болгаш оон хөй назы четпээн уруглардыг хөй уруглардыг өг-бүлелер — 9,8 хуу), Тыва Республикада үш болгаш оон хөй уруглардыг назы четпээн уруглардыг өг-бүлелер 32,2 хуу боор турар. Үш болгаш оон хөй назы-хар четпээн уруглардыг өг-бүлелерниң саны 16846, оон иштинде 8043 өг-бүле дөрт болгаш оон хөй назы четпээн уруглардыг. Тыва Республикада дөрт болгаш оон хөй уруглардыг өг-бүлелерни хөй уруглардыг деп санап турар. Ындыг назы четпээн уруглардыг өг-бүлелерниң саны 15,4 хуу боор турар.

Тыва Республикада дыка хөй уруглар долу эвес өг-бүлелерде, колдуунда-ла чаңгыс аваазы-биле чурттап турар. 1989 чылдың сан-түңнеринден алгаш көөрге, долу эвес өг-бүлелерниң саны 9971 турган. Оларга 13466 уруглар өзүп турган, ол дээрге 18 хар чедир назылыг уругларның нийти санының 11,5 хуузу болур.

Өг-бүлелерниң долу эвес апаарының кол чылдагааннары болза, өг-бүлелерниң чарлыры, ада-иениң кайызы-бирээзиниң эрте өлүрү, өг-бүле туттпайн божууру боор турар. Чаа өг-бүле тудканнарның кады чурттаарының хуусаазы кызырлып турары база салдарлыг. Өг-бүле харылзааларының таарымча чок байдалының бадыткалы кылдыр өг-бүлелиг эвес херээженнерниң божуурунуң хөй боор турарын адап болур. 1991 чылда ындыг иелерден төрүттүнген уругларның саны 1890 ажыг болган, азы ындыг уругларның саны нийти төрүттүнген чаштарның санының 39,8 хуузу болган (1987 чылда бо көргүзүг 29,9 хуу турган). Ындыг уругларның аразында дуду төрүттүнгеннер өскелеринге бодаарга 2 катап хөй, олар удаа-дараа база үр аарыыр уругларның хөй кезии боор турарын сан-чурагайлар көргүзүп турар. Сөөлгү чылдарда ашакка барбаан 20 хар чедир херээженнерниң божууру база көвүдээн. Өг-бүле чок байдалга төрүттүнген база өзүп турар уругларның кадыының байдалы сула, мага-бот, психиктиг болгаш угаан-бодал сайзыралынга ындыг байдалы база эки эвес салдарлыг болурун айтып болур.

Ниитилелде болуп турар таарымча чок чүүлдер өг-бүлеге база торт салдарын халдадып турары билдингир. Социал-экономиктиг быжыг эвес чоруктуң, мөзү-шынар база угаан-бодал негелделериниң өскерлип, баксырааның түңнелинде чаңчылчаан өг-бүле дугайында билиишкин өскерлип, өг-бүлениң аттары кудулаан.

Социал байдалдарындан хамаарыштыр өскүс уругларга хамаарыштырарларның саны көвүдээн — 562 уруглар күрүнениң аңгы-аңгы хевирлиг албан черлеринде (уруглар бажыңнары, школа-интернаттар) кижизиттирип турар, а оларның 90 хире хуузу ада-иелиг (уругларын кижизидеринден ойталаан, ада-ие эргезин казыткан, хостагазын казыткан, уругларындан ойталаан, психика аарыг, туберкулез аарыглыг болгаш өске-даа ындыг байдалдыг кижилер).

Республикада чорап турар болуушкуннар өзүп орар салгалды бээр база ону ниитилелге бараан болуурар кол чер — өг-бүле дугайында билиишкинниң эде сайгарып көөрүн негеп турар. Оон социал байдалдарын, экономиктиг база кижизидикчи аргаларын чаа бот-биле сайгарып көөрү чугула. Каттышкан Нациялар Организациязы 1994 чылды Өг-бүлениң делегей чылы кылдыр чарлааны таварылга эвес.

Республикада демографтыг байдал (чонунуң санының, өске-даа амыдырал-чуртталга айтырыгларының) улам нарыыдап кел чыдар:

Нийти саны (муң)	1987 ч.	1990 ч.	1991 ч.	100 кижиге хамаарыштыр алырга: 1987 ч.	1990 ч.	1991 ч.
төрүттүнгеннер	9,2	8,1	7,3	31,4	26,2	23,7
өлгеннер	2,3	2,7	2,9	7,9	8,6	9,4
чайгаар өзүлдениң хемчээли	6,9	5,4	4,4	23,4	17,6	14,3
немешкен өг-бүлелер	2,8	2,9	2,4	9,7	9,4	8
чарылган өг-бүлелер	0,6	0,6	0,6	2,1	2,0	1,0

Үстүнде таблицадан алгаш көөрге, 1991 чылда төрүттүнгеннерниң саны 1990 чылдыы-биле деңнээрге 0,8 муң кижиге, а 1987 чылдыы-биле деңнээрге барык 2 муң кижиге кызырылган. Ооң түңнелинде божуп-төрүттүнерниң нийти көргүзүү (1000 кижиге онаашттыр төрүттүнгеннерниң саны) 23,7 болган, ол дээрге сөөлгү 30 чылдарда бо талазы-биле эң бедик көргүзүглүг 1987 чылдың деңнелинден 25 хуу эвээш. Оон-биле кады нийти республиканың көргүзүглериниң артында районнар аайы-биле улуг ылгалдыын база айтып болур: бо көргүзүгнүң эң улуг деңнели Мөңгүн-Тайга районда — 39,7, Өвүрде — 31,9; эң куду деңнели Бии-Хем районда — 17,1, Кызыл хоорайда — 17,9 боор турар.

Демографтыг байдалдың нийти нарыыдаашкыны, чүнүң-даа мурнунда божуп-төрүттүнерниң кызырылгазы үш кол факторлардан хамаарышкан. Бирээде, нийти делегейде эвээш уруг-дарыглыг, деннежилгелиг өг-бүлеже шилчилгениң аайы-биле бистиң республикада база ындыг байдалче чүткүл. Ийиде, чурттакчы чонуң назы-хар составының таарымча чок өскерилгелеринде. Ол чүл дээрге 60 чылдарның төнчүзүнде, 70 чылдарның эгезинде төрүттүнген херээженнер божуп-төрүүрүнге эң таарымчалыг назынында (20-29 хар) кирген, а ындыгларның саны, өске чылдарынга бодаарга эвээш (1941-1945 чылдарның дайын үезиниң ыраккы салдары). Үште, нийти социал-экономиктиг кризистиг байдал. Чурттакчы чонунуң социал камгалалының чидип турар байдалдарында амыдырал байдалының кудулаашкыны. Даартагы хүнге бүзүрелдиң читкени өг-бүлелерге кийги, ушку болгаш оон-даа дараазында уругларның көстүп келириң күзенчиг эвес апарган.

1991 чылда чурттакчы чонуң өлүр чоруунуң нийти көргүзүү дыка улгаткан — 1990 чылда 1000 кижиге онаашттыр өлген кижилерниң саны 8,5 турган болза, 1991 чылда 9,4 апарган. А чаш болгаш бичии уругларның өлүр чоруу бистиң республикада эң дүвүреңчиг байдалдыг. 1991 чылдың түңнелдери-биле чаш (1 хар чедир) уругларның өлүр чоруу төрүттүнген 1000 уругга хамаарыштыр 32,4 боор турар (Россия Федерациязында — 17,4). Чаш уругларның өлүр чоруунуң деңнели Бай-Тайга (46,2) районда, Кызыл районда (45,9) эң улуг боор турар. Чылдагааннарын сайгарып көөрге, чаштарның өлүрүнге бир-ле дугаарында тыныш органнарының аарыглары, ийи дугаарында — чаа төрүттүнген чаштарның аарыглары, үште төрүттүнүп келирде-ле кемнери. Чаштарның мырнай хензиг бичии тура (6 хонук чедир) өлүр чоруктарында бирги черде төрүттүнерде кемдээшкиннери (33,8), тыныш мунгаштаалары (30,8), сайзыралының четпестери (19,7) ээлеп турар. Чаштарның өлүр чоруунда эң берге үе болза бир ай чедир хуусаа боор турар.

Чаштарның өлүр чоруунуң талазы-биле кончуг таарымча чок байдалдар Таңды база Бай-Тайга районнарда тургустунган. Ол районнарда пневмониядан аарып, өлүр чоруктар, нийти республикада деңнелден дыка улуг (41,1 база 35,7 хуу). Статистиканың сан-түңнеринден алгаш көөрге, төрүттүнген уругларның аразында шуут кадык деп болур уруглар 45 хуу четпес.

Уругларның нийти аарыыр чоруу 1000 уругга онаашттыр чылда 1035 боор турар. Уругларның (14 хар чедир) нийти аарыыр чоруунда тыныш органнарының аарыглары колдап турар (54,9 хуу), ооң дараазында миндалиннерниң хоочураар аарыглары (ангина, катар), төрүттүнгениниң соонда тывылган кемнери чоруп турар. Эмиг эмер уругларның аарыгларындан тыныш аарыглары 70 хуузу ээлеп турар, халдавырлыг аарыглар — 9,2 хуу, ижин-шөйүңдү аарыглары —7,3 хуу боор турар.

5 харга чедир уругларның өлүр чоруунуң коэффициентизи-биле (ол дээрге уругларның чаагай чоруунуң деңнелин тодарадырынга ажыглап турар делегей чергелиг көргүзүг) Россия делегейде 30 дугаар черде. 1990 чылда ол көргүзүг Россияга 21,4 (1000 уругга хамаарыштыр өлгеннерниң саны), АКШ-ка —13, Японияга—8, ГФР-ге—10 боор турган. 14 харга чедир уругларның өлүр чоруу—база бир нарын айтырыг. Ол харга чедир уругларның өлүр чоруунуң кол чылдагааннарынга озал-ондактыг таварылгалар, хоранналыышкын, кемдээшкин, төрүттүнгенинден хамчыктар база-ла тыныш органнарының аарыглары боор турар.

1991 чылда чайгаар өзүп-төрүттүнериниң деңнели дыка кудулап, 18,6 хуу батканындан чурттакчы чонунуң чайгаар өзүлдези болбаан, харын-даа 4,4 муң кижиге кызырылган.

* * *

Ниитилелде социал-экономиктиг таарымча чок байдалдар, амыдырал деңнелиниң кудулааны, экологтуг дүшкүүрлүг чорук, эмчи дузазының чедишпези бир-ле дугаарында уругларның кадыкшылынга улуг салдарлыг боор илереп турар. 1991 чылда 1000 уругга онаашттыр нийти аарыыр чорук 1035 болганын үстүнде айыткан бис, а ол дээрге чыл дургузунда уруг бүрүзү аараан ол ышкажыл. Амгы үеде уруглар аарыгларының аразында нерв системазының, чем хайылдырар органнарының, кеш, бес, бүүрек, ол ышкаш хан аарыгларының көвүдеп турары илден. Уругларның озал-ондакка таваржып, кемдээри көвүдээн, кырган кижилерниң колдап аарыыр аарыглары уругларда база хөй демдеглеттинип турар апарган. Уругларның аарыыр чоруунуң база бир ылгавырлыг чүүлү чүл дээрге, аарыгларының каданнаары, шуут хоочу апаары көвүдээн. Хоочураан аарыглыг уругларның саны өзүп турар.

Уругларның кадыкшылының үндезини оон амыдыралының эге чадазында —ие иштинге өзүп, сайзырап турар үезинде, ооң амыдыралының баштайгы чылдарында салдынар, ол ада-иезиниң, ылангыя аваазының кадыкшыл байдалындан дыка улуг хамаарылгалыг болур. Саатты херээженнерниң кадыкшыл байдалы чылдан чылче улам идегелдиг эвес апар чыдар. 1990 чылдан бээр саатты херээженнерниң аразында кандыг-бир кемниг боор турары 3 катап өскен, бүүрек аарыынга таваржыры — 11 хуу, хоранналыры — 10 хуу өскен. Саатты херээженнерниң кадыкшыл байдалынга күш-ажылының таарымча чок байдаллары дыка улуг салдарны чедирер. А Тыва Республикада херээженнерниң ажылга хаара туттунганы 54,4 хуу боор турар. Үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның, садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, амыдырал хандырылгазының, материал-техниктиг хандырылга, геология бүдүрүлгелеринде болгаш совхозтарда 21,8 муң херээженнер ажылдап турар, азы ол дээрге ол адырларның ажылдакчыларының составының 34,3 хуузу-дур. 1985 чылдың бүрүткели-биле үлетпүрге хаара туттунган херээженнерден 1,7 муң кижи азы 61,7 хуузу таарымча чок байдалдарда ажылдап турган, 1,2 муң херээженнер аар база хоралыг байдалдарлыг черлерге ажылдап турган, оларның 85,2 хуузу тудуг материалдарының бүдүрүлгелеринге, 13,9 хуузу өңнүг металлургия болгаш электроэнергетика адырларынга онаажыр. Үлетпүрде 260 ажыг херээженнер хүн бүрүде дүнеки ээлчегде ажылдап турар. Тудуг материалдарының, аъш-чем бүдүрүлгелеринде база полиграфияда ажылдап турар ажылчыннарның аразында херээженнер 40 хуу чедип турар.

Статистика эргелелиниң ап чоруткан шинчилелдеринден алгаш көөрге, үлетпүрнүң, тудугнуң, транспорттуң, харылзааның бүдүрүлгелеринде 0,8 муң херээженнерниң ажылдап турар черлери санитар-гигиена нормаларынга дүүшпес болган. Ол адырларда ажылдап турар 8875 херээженнерниң он кижиниң бирээзи-ле күш-ажыл байдалы хоралыг азы аар черлерде ажылдап турар.

Херээженнерниң кадыкшылынга болгаш дараазындагы саатталган үезинде база божууруңга багай салдарны уруг дүжүртүрү чедирип турар. 1991 чылда божуур назылыг херээженнерниң 1000 кижиге 110,8 уруг дүжүрери онаашкан, а ол дээрге төрүттүнген уругларның санындан дыка хөй (божуур назылыг 1000 херээженге онаашттыр 81,9 чаш уруг төрүттүнген). Бо көргүзүг Россия Федерациязында 108,7. Үстүнде ийи сан-көргүзүг дээрге делегейде эң улуг хемчээл дээр болза частырыг болбас (ол көргүзүг Канадада—10,2, Финляндияда— 12,8, Францияда— 14,9).

Ажылдың таарымча чок байдалдары, херээженнерниң кадыкшылының ниитизи-биле ындыг-ла кончуг эки эвези, долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң кезүлдүр-ле чүдереп-баксырап орары чаа төрүттүнүп турар чаштарның кадыкшылынга база кескү салдарны чедирип турар. Чаа төрүттүнген уругларның чүгле 45 хуузу кадык боор турар. Төрүттүнер ужурлуг хуусаазындан эрте төрүттүнген уругларның саны база кызырылбайн, төрүттүнген чаштарның беш хуузу чедип турар.

Сөөлгү чылдарда төрүттүнерде-ле кадыкшылында кандыг-бир хажыдыышкыннарлыг болгаш угун салгаан аарыглардыг, оон-биле кады төп нерв системазының кемдээшкиннеринден инвалидтер боор болур уругларның саны көвүдээн. Тыва Республикага сөөлгү үш чылдың дургузунда төрүттүнерде-ле кандыг-бир аарыглыг, орта эвес уругларның төрүттүнүп турарын дараазында саннар-биле көргүзүп болур: 1989 чылда 100 муң чаш уругга хамаарыштыр алырга, ындыгларның саны 45 турган болза, 1991 чылда ол сан 240 чеде берген. Уругларның церебралдыг мунчуралындан аарааннарның саны база өзүп орар.

Уругларның бичии чаш турда аарыглары ооң оон соңгааргы өзүлдезинге, чурттакчы чонунуң ажыл кылып шыдаар үе-назынында кадыкшылының байдалынга болгаш ниитилелдиң угаан-бодал шынарынга ниитизи-биле салдарлыг болуру эртем өзүзү-биле бадыткаттынган-на болгай.

Людмила ЭРДЫНЕЕВА.
Тыва Республиканың Президентизиниң өг-бүле болгаш ие-чаш айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи.

Чылыг сөстер

ЭМЧИЛЕРГЕ ЧЕТТИРДИВИС

Бо чылдың май төнчүзүнде бистиң аавывыс Тас-Кара Донгаковна Ажы тайгаш, оң талакы будунуң дөмээн сыйып алган. Кырган кижиге дөрт мөчүзүнүң бирээзин сыйып алырга дыка-ла берге чорду. Кемдээн аавывыска дүрген эмчи дузазы херек апарган. Суурда фельдшер Чечек Ондаровна Кунгаазы чалап эккелдивис. Эмчи кижи чүвениң хелүн каяа чазар: «Дөнмек сөөгү сыйылган-дыр...» —дээш, сыйылган буттуң ийи талазындан калбак ыяш-биле чаткыыштай шарааш, эмчи дузазын чедиргеш, Шагаан-Арыг эмнелгезинче дүрген бадырар дээш харылзаа салбырынга барган. Телефон харылзаазы чок болган. Оон чорумал машина дилеп эгелээн бис. Аас-кежик боор, чаңгыс чер-чурттуувус болур, Шагаан-Арыг хоорайда ажылдап, чурттап чоруур Анатолий Уйнукай хууда машиназын мунуп алган аваазы сугга келген турган. Херектиң ужурун тайылбырлап, эмнелгеге аавывысты чедирип каарын дилээривиске, артык чүве-даа чугаалавайн, эмнелгеге чедирип каан.

Аавывыс ол эмнелгеге будун чартык ай чыткаш, буду гипстиг чанып келген. Ам аавывыс анаа кылаштап, ажыл, амыдыралын уламчылап турар. Кижиниң кези ышкаш эргим чүве каяа турар. Аавывыстың сынык будун экирти эмнеп каан буянныг эмчилер Вячеслав Григорьевич Медведевке, Вячеслав Товариштаевич Ховалыгга, Олег Деспиевич Монгушка болгаш аавывысты шарып, ажаап-карактажып турган эмчи сестраларынга, санитаркаларга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти аавывыстың хүндүлээр солунун дамчыштыр илередип тур бис.

Биске таварышкан берге үеде сагыш-сеткиливис оожуктуруп, аавывыска баштайгы эмчи дузазын чедирген эмчи Чечек Ондаровна Кунгаага болгаш биче сеткилдиг, дузаарак чаңгыс чер-чурттуувус Анатолий Уйнукайга база өөрүшкүнүң чылыг сөстерин сөглевейн барып шыдавас-тыр бис. Буянныг кижилериң ачы-дузазын көргеш болгаш ындыг, эки кижилерниң чаагай үүле-херээн мактаар, оларны дөзеп-салгаар изиг күзел кижиге төрүттүнер-дир. Чоруунар чогуңгур, чолуңар чаагай-ла болзунам, хүндүлүг эмчилер!

Айлан АЖЫ.
Улуг-Хем кожууннуң Чодураа суур.

УЖУРУ-ДАА ЫНДА

Эрзин районнуң девискээри делгем болгаш ырак. Ынчалза-даа кыш, чай чок Тере-Хөл, Тарлашкын, Баян-Кол, Чинчилиг, Узун-Тестиң унун дургаар чурттаан ажыл-ишчи малчыннарны буянныг ак халаттыг эмчилер доктаамал кезип, хайгааралга ап турарлар.

Район эмнелгезинде ажылдап турар дээди эртемниг эмчилерниң бир онзагай чүвези — шупту тус черниң оолдары, кыстары боор турарында. Чээрби ажыг чылдарда чонунуң кадыкшылы дээш ажылдап чоруур уйгу-дыш чок хоочун эмчилерни чону хүндүлээр болгаш өөрүп четтирипшкиниң сөстерин илередип чоруурлар. Оларга С. С. Норбу, Э. Ш. Сотпа, Р. К. Өлзей, К. Ш. Чамзырай, Б. И. Эренчин, эмчи сестралары 1952 чылдан бээр ажылдап келген А. Н. Голачаева, 1963 чылдан узуксоксаал чок ажылдаан Т. А. Малышеваны, Р. О. Монгуштуу, хоочун чолаачылар Б. В. Седип, В. К. Сандак оларны районнуң чону хүндүлээриниң ужуру-даа ында.

Шынап-ла, бо чээрби ажыг чылдарның иштинде үстүнде адааным дээди эртемниг тус черниң эмчи, буянныг ажылишчи оолдар, кыстары чеже кижини аарыг-човуланыындан адырбадылар дээр боор. Олар аарыг кижилерни эмдомундан аңгыда, ажык, арыг, чырыткылыг овур-хевири, омак-сергек аажы-чаңы-биле эмнеп турарлар. Оларга өөрүп четтиришкиниң сөстериниң илерелиин амы-хууда эмнедип чыткаш көрдүм, дыңнап-даа чор мен.

Эмнелгеге чоокта чаа-даа ажылдаан болза, санитарка Лира Номчу-Белек бодунуң ажылгыр, туттуңгур, үргүлчүле чымыраартыр каттырган чоруур чаптанчыг чараш чаңы-биле аарыг кижилерниң сеткил-чүрээн эмнеп чоруурун боду-даа билбес боор. Ындыг буянныг тыва аныяк уругларывыс көвүдеп-ле турзун деп йөрээл сөстер-биле бо кыска чүүлүмнү доозуп, төп эмнелгениң коллективинге эң-не экини күзедим.

Кызыл-оол КУУЛАР.

МАКТАТКАННАР

Эртээн чылдың кадыг, шириин кыжы кижи бүрүзүн кичээндирип, бодандырган. Кижилерниң амы-хууда-даа, ниитиниң-даа малынга мөөң каража-когаралды чедиргени билдингир. Ынчангаш мал чемин бо чылын хемчээл чокка белеткеп алыры чугула дээрзин кижи бүрүзү медерелеп билген.

Бора-Тайга суурда чамдык албан, организация черлери ниитиниң малынга чем белеткелинге идепкейлиг киржип турарын демдеглевес аргажок. Бо чылын болгулаан чаъс-чайык, үерлээшкин мал чеминиң белеткелинге кончуг шаптыкты таварыштырган. Чамдык колхоз, совхозтарның-даа, амы-хуу-даа кижилерниң кезии белеткээн сигенин тонна-тоннаазы, гектар-гектары-биле суг хөме алгаш барган. Бо дээрге эгээртинмес улуг мөөң каража болган дээрзи кымга-даа билдингир.

Ындыг-даа болза Бора-Тайга суурнуң чагырыкчызы Алексей Ооржак удурткан көдээ Совет ажылдакчылары 40 тонна сиген белеткээш планын күүседип шыдааннар. Ол ышкаш көдээ Культура бажыңының директору Юрий Ондар удурткан культура ажылдакчылары 60 тонна сиген белеткээр турган, 62 тонна кылдыр күүсеткен. Оларның белеткээн сигени тарымал сиген-даа болган болза, ооң иштинде 10 тонназы чайгаар үнген сиген база бар. Ол-ла суурда Мая Ооржак эргелекчилээн «Челээш» уруглар садигиниң ажылдакчылары 20 тонна сиген белеткээр хүлээлге алгаштың, 23 тонна кылдыр күүсеткеш, мактатканнар. Олар ынчалдыр төрээн колхозунга ак сеткилдии-биле дузалааннар.

Ондар БОРАШ.

ЧАА ЧҮҮЛДҮ ДЕТКИИР

Бо чылдың август 28-те үнген № 166 «Шынга» ТДЛГЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы Виктор Монгуштуң «Тыва чогаал эртеминде билиг сөстери» деп чүүлү парлаттынган. Ында көдүрттүнген айтырыгларны бодум хуумда хөлчок чүүлдүгзүндүм. Ук чүүлге хамаарыштыр дыл, чогаал тоолээлекчилери, эртем, уран чүүл, культура болгаш өске-даа чогаадыкчы коллективтерниң ажылдакчылары боттарының ажыктыг санал-сүмелерин бээр боор дээрзинге бүзүрээр кижи-дир мен. Чүүлде көдүрттүнген айтырыгларны ханызы-биле сайгарып, оон ажыктыг чүүлдерни үндүрүп ап, амыдыралга боттандырары тыва дылдың моон соңгааргы хөгжүлдезинге чугула рольду ойнаар дээрзи чигзиниг чок. Чогаал эртеминде билиг сөстерин ажыл, амыдыралга шын ажыглаары дуржулгалыг-даа, чаа эгелеп-даа чоруур чогаадыкчы ажылдакчыларга өөредиг болур ужурлуг.

Кандыг-даа эртем адырының хөй чонга билдингир, тодаргай, тускай быжыглаттынган чиге утказы билиг сөстери-биле чепсеглеттинген турары албан болбайн аан. Ынчангаш чогаал эртеминде кол билиг сөстерин ажыл, амыдыралга автор чигези-биле дээп, өлче кичээнгейни шыңгыы угландырып, «боттуг ажылдар кылбас болзувусса, келир үеде ук эртемниң чүгле бодунуң эвес, тыва дылдың чиңгине тыва бот-медерел, угаан сайзыралынга доктар, моондак боор, дужамык калар деп чүвени болаза эки боор» дээни-биле кым-даа чөпшээрежир апаар.

Чогаал шинчилелинде доктаап турумчуй берген чамдык орус сөстерин оларның долу утказын илередип турар тыва сөстер-биле солууру харын-даа үези эртип турар чугула айтырыг-дыр. Ындыг сөстерни чоп шагда-ла чектей берген. Манаа бир боттуг чижекти кирип көрейн. Берт-Дагның көдээ Культура бажыңының директору, В. Б. Оскал-оолдуң цирк бөлүүнүң артизи чораш, пенсияже үнгеш, бодунуң төрээн суурунда кээп ажылдай берген Александр Довуу чоокта меңээ бо чедип келди. Ол мынча диди: «Культура» деп сөс бистиң тыва дылда чок сөс-түр. Ону солуптар тыва чараш сөзүвүс бар турар ужурлуг. Меңээ ындыг сөстен тып берип көрүңерем. Культура бажыңының адрезинде ол сөстү ап кааптайн дээш» диди. «Культура» деп сөс бистиң амыдыралывысче ханылап киргеш, ооң орнунга турар ужурлуг үндезин тыва сөзүвүстү амыдыралдан үндүр кызыпкан. Ынчангаш ону солуур сөс ам тыппайн турарывыс бо. Степан Сарыг-оолдуң чогаалыкчы ажылының кидин түлүк үезинде бижиттинген «Колхозтуң чылгычылары» деп шүлүүнде көдээ клубту «Ойнаар-бажың» деп адап турары таварылга эвес деп бодаар мен.

Ында ойнаар-бажынче бөлүк аныяктар халдып олурарын мынчаар көргүскен:

«...Тулаа бажы көвей өгүн
Дужу-биле эртип чыда,
«Тулчуушкунну»
ырлаанывыс
Туңмаа суглар дыңнаан
чорду.
Куюм чүрек кустукуже,
Кулун дуюу изигиже,
Челгилепкеш көөрүвүске,
Чеде хонуп келген-дир бис.
«Ойнаар-бажың» кедээзинде
Ортулуктуг улуг садта
Баян хааржак үнү долган
Магаданчыын канчаар ону.
Уругларның ырлажыры
Улам тода кыңгырткайнып,
Үнчей, Суван, Дарый
сугнуң
Үнүн безин таныдывыс,
Аревэниң дарганлары
Арбай суглар баштап
алган
Аныяктар улуг-хүннээн
Азарганчыг ойнаан турлар.

Дыл дээрге кандыг-даа нацияның бот-тускайлаң онзагайланып турарының демдээ, чоргааралы болгай. Ынчангаш национал дылды камгалаар, ооң бокталырын болдурбас, ооң хөгжүлдезинге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар, сайзыраарынга делгем оруктарны ажыдар херек. Виктор Монгуш бодунуң чүүлүн бижип тура, оон кол кезээ болур чамдык билиг сөстериниң даңзызын эптиг болзун дээш, орус-тыва сөзүглел кылдыр тургускаш, тускай бөлүктерге чарып, алфавит ёзугаар киргени ук чүүлге хамаарыштыр ажылдаар күзелдиглерге хөлчок эптиг, таарымчалыг апарган. «Тыва чогаал эртеминде билиг сөстери» деп чүүлдү аныяктар, студентилер, чогаалга сонуургалдыглар хандыр номчуп, таныжып алыры безин оларга ажыктыг дээрзин билзе чогуур.

Эртем ажылдакчызы Виктор Монгуш «Чогаал эртеминде билиг сөстери» деп чүүлдү бижээш, чугула айтырыгны көдүрген-дир. Ол талазы-биле ам боттуг, тодаргай ажылдарны кылып чорудары, өлче чогуур күштерниң мөөңнээри чугула деп бодаар мен. Чүге дээрге үе хөй эрткен тудум хожулаан үүле-херекти бүдүрери улам берге апаар болгай.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ *сугалы*

СОҢГУЛДАЛАРГА КИРЖИРИН ЧАРЛААН

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың президент соңгулдаларынга кампаниязында бир чаа өскерлиишкин болган. Техас чурттуг миллиардер Росс Перо Далласка (Техас штат) парлалга конференциязынга бодунуң президент соңгулдаларынга хамаарышпас кандидат боор киржирин чарлаан. Оон мурнунда соңгукчуларның ээзэн улуг дегкимчезин алган тура-ла, АКШ-та соңгулдалар чоруудуун нарыыдатпас күзелдиг мен дээш, соңгулда мурнунуң демиселинге киржиринден ойталаан турган. Каттышкан Штаттарда эң дээди эрге-дужаалга соңгулдаларга киржир дугайында шиитпирин Перо, чурттуң бүгү 50 штаттарында соңгулда даңзыларында оон адын кирген бодунуң талалакчылары-биле сүмелешкеш, хүлээп алган.

Ынчангаш Ак бажыңда дүжүлгениң ээлээри-биле ноябрь 3-те эртер нийти-национал президент соңгулдаларынга тиилээри дээш демиселге ам үш кандидат киржир: амгы чагырганың баштыңы республиканчы Джордж Буш, Арканзас штаттың губернатору демократ Билл Клинтон болгаш Техас штаттан херекгитен Росс Перо.

ДОКУМЕНТИЛЕРНИ АЖЫК БОЛДУРАР ДЭЭН

ВАШИНГТОН. АКШ-тың конгрезиниң төлээлекчилер палатазы 1963 чылда АКШ-тың президентизи Джон Кеннединиң өлүргенинге хамаарышкан бүгү чазак документилерин чажыт эвес болдурарының дугайында хоойлу төлевилелин чүүлдүг деп көрген. Ооң мурнуунда ол төлевилелди сенат база чүүлдүг деп санаан. Ынчангаш ол төлевилелди президент Джордж Буштуң адын салдырары-биле Ак бажыңче чоруткан.

АКШ-тың конгрезиниң чүүлдүг деп көргени хоойлу төлевилели АКШ-тың истелгениң федералдыг бюрозунга, Төп разведка эргелелинге болгаш өске-даа чазак албан черлеринге Джон Кеннединиң өлүргенинге хамаарышкан документилерниң кайызы АКШ-тың национал архивинге дорзан дамчыттынгая турарын тодарадырынга 60 хонукту берип турар. Национал архивке дамчыткан соонда документилерни хөй-нийти ажык таныжып болур. Национал айыыл чок чоруктуң эрге-ажыынга азы өске-даа бодал-биле ажык болдурары болдунмас деп көрген материалдарны тускай комиссияга сайгарып көөрү-биле кирер апаар. Ол комиссияның кежигүннерин АКШ-тың президентизи томуйлаар болгаш сенат бадылаар. Комиссия кандыг документилерни ажык болдурарын үзе шиитпирлээр.

МИНИСТРНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

КНО. Турция Карабах вөрүлдээзинге нейтралдыг турушче эглир болгаш Даг-Карабахка тайбыңны тургузарынга боттуг рольду ойнаар ужурлуг. Ол дугайын КНО-га эрткен парлалга конференциязынга Арменияның даштыкы херектер министри Раффи Ованесян медеглээн.

Арменияның даштыкы политиказының кол сорулгазы болза девискээрге «тайбыңны, деңдески чөптүг чорукту база быжыг турушту болуруун» чедип алыры болур деп, министр айыткан. Армения бодунуң Грузия база Иран-биле аразында тургустунган харылзааларынга таарзынып турар. Оон аңгыда «теегү-биле холбашкан бергедээшкиннер» турзажок, Армения биле Турция ийи талалыг найыралчы харылзааларны тургузарынче чүткүдүп турарлар.

Арменияда быжыг политиктиг турум байдал тургустунган деп, министр уламчылаан. Ынчалзажок Арменияның девискээринден дашкаар Даг-Карабахты долгандыр дүшкүүрлүг байдал тургустунган. «Бо нарын айтырыгны шиитпирлээри-биле азербайджан чазак чугаалажыышкыннар кылырын күзевейн турар. Сөөлгү үш ай дургузунда Азербайджан Даг-Карабахтың девискээрииниң 25 хуузун эжелеп алган». Министр армян таланың турумун мынча деп тайылбырлаан: «Делегей эргелеринге дүүштүр Даг-Карабахтың чону бот-догунаар эргелиг, бодунуң политиктиг салымчолун боду шиилир ужурлуг. Ол девискээрниң политиктиг эргези кандыг болурун шиитпирлээри-биле Азербайджан Даг-Карабах-биле дорт чугаалажыышкыннарже кирерин Армения күзеп турар».

(РосИТА-СЧТА).

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чылынга уткуштур

БАШТАЙГЫ ЧЫЫНДЫ НОМ

1930 чылда Тыва Арат Республиканың национал бижик кылдыр латинчиткен чаа түрк алфавитти хүлээп алганының соонда, тыва чогаалчыларның саны көвүдеп, оларның уран-чечен чогаалдары калбаа-биле нептереп эгелээн.

1937 чылда эң бир дугаар 4 муң кезектиг «Чыынды чогаалдар» ному кестүп келген. Ону 1936 чылда культура яамызының чанынга тургустунган чогаал комитеди үндүрген. Чыындыда баштайгы тыва чогаалчыларның чаа национал бижикти хүлээп алганының соонда 6-7 чыл иштинде (1930-1936 ч. ч.) бижип чогааткан шүлүктери колдап турар. Номнуң чырыкче үнгенинин кыска төөгүзү мындыг. 1937 чылдың 9 айның 7-нин хүнүнде болган Тываның аныяктарының Революстуг Эвилелиниң Төп Комитединиң (ТАРЭ ТК) хуралындан аревээнин удавас болур 6 дугаар улуг хуралынга уткуштур уран чогаалдан тургустунган 300 санныг блокнотту үндүрер деп даалганы Чогаал комитединиң ажылдакчыларынга берген.

«...мурнунда солуннарга үнүп турган ыры, шүлүктер болгаш эш-өөрлерниң бижип берип турган чогаалдарын чагыдып келзе-келзе, бичии блокнот болур хире эвес. Харын элээн улуг ном болу бээр хире апаарга, арат түменге болгаш ылангыя аныяк-өскенге оон ажык-дузазын барымдаалааш, элээн хөй тираждыг ном кылдыр үндүргенивис ол» — деп, кирилде чүүлүнде Чогаал комитединиң ажылдакчызы Очурбаанак демдеглээн. Номнуң материалдарын чыып болгаш парлап үндүрериниң бүгү ажылдарын база ол күүсеткен.

Тываның Араттың Революстуг Намының Төп Комитединиң (ТАРН ТК) ажылдакчызы Базыр-Саттың «Түмен чогаал — аревээнин ынак херээ» деп чүүлү номну эгелеп турар. Ында национал уран чогаалчыларның мурнунда турар дайынчы сорулгаларны чырыткан. Номнуң даштында «ТАРЭ 6 дугаар Улуг хуралының төлээзинге белек» деп бижээн. Бо «Чыынды чогаалдарда» шупту 45 хире авторнуң 77 шүлүктери, ырлар сөстери болгаш Сарыг-оолдуң «Агар сандан ыяш» деп тоолу кирип турар. Оларның иштинде Сарыг-оолдуң, Хөвеңмейниң, Бүрбүнүң, Тамба-Сүрүңнуң шүлүктери 3-тен 7 чедир кирип турар. «Пушкинниң өлгеле 100 чыл болган оюн таварыштыр орус дылдан очулдурган шүлүктер» деп тускай кезекте «Тураскаал», «Чаадаевке», «Сибирьге», «Пущинге», «Декабристерниң харыызы», «Хаяалыг хүн делгерезин» деп чогаалдарны Бүрбү, Тока, Сарыг-оол, Лопсан, Чымба олар очулдурганнар.

Оон аңгыда, номда эргешээ, хосталга, оран-чурт, мал, тараа ажылының, эртем, культура, херээжендер, аревээ дугайында кезектер бар.

«Эш Токаның башталгазы-биле ваманың массалыг бригадының Тес-Хем чорааш, ол кожууннуң чедер, четпес ажылдарын илередип чогааткан ырлар» деп кезекте база-ла 8 арын долдур бижиттинген шүлүктер кирип турар. Бо «Чыынды чогаалдарның» ийиги үндүрүлгезин 1939 чылда кылган. Ында 30 хире авторнуң шупту 60 чыгам шүлүктери, ырлар сөстери болгаш «Даш хүрен аъттыг Танаа-Херел» деп тоол база үлегер домактар кирип турар. Бирги ном 193, а ийигизи 158 арында парлаттынган.

Черле ынчаш, бо ийи ном Тыва Арат Республика үезинде болгаш амгы-даа үеде бисте үнүп турар номнарның эң эки парлаттынганнарының санынга хамааржыр. Оларның үжүктери тода, көскү, ылангыя 2-ги үндүрүлгезин шынарлыг саазында парлаан. Амгы үеде, чижээ, сырый парлаттынганындан чамдык номнарны хөөредир болза, улгаттырар шил-биле номчуур чыгыы боор турар.

1937 чылда «Шии ному. бир дугаар дептер» деп чыынды база үнген. Ында С. Токаның «Узун-Кара», В. Көк-оолдуң «Эки хүн», «Хайыраан бот» деп шиилери кирген. Дараазында чылдарда С. Токаның «Үр даргазынга үш чыл болдум», «Мээн сактыышкыннарым» деп чогаалдары номнар кылдыр чырыкче үнген. Тываның чогаалчыларының хүрээлениниң тургустунганы 1942 чылда С. Сарыг-оолдуң «Белек» деп тоожузу болгаш С. Лопсанның «Бистиң улуг буруңгуларывыс» деп чогаалы ном кылдыр кестүп келгилээн.

Тываның Совет Эвилелинге каттыжарының мурнуу чарынында С. Бүрбүнүң «Кызыл кошь», «Эртенгиниң ыры», С. Сарыг-оолдуң «Чырык хүн», «Саны-Меге», М. Идам-Сүрүңнуң «Шүлүктер», С. Токаның «Тос чадырда», база шүлүктер чыындылары — «Чалыы назынның кылажы», «Дайынга кыйгы» деп номнар үнген деп билдинип турар. Тыва Арат Республика үезинде национал чогаалдың чырыкче үнүп, сайзырап, нептерээринге Очурбаанак, Хойлакаа, Лагбужап, Лопсан, Седип-оол, Сарыг-оол, Бүрбү дээш, өскелер-даа канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун кииргеннер. Олар номнарны чогаадып, очулдуруп, каастап, эдип, чазап база бүдүрүп, парлап дээш черле ном үндүрер ажылды эгезинден төнчүзүнге чедир кылып турганнар.

Амгы үеде оларның чогаадып, парлап үндүрген номнары барык кайда-даа чок. Чүгле ийи-чаңгыс азы үш-дөрт хире кезектери Тываның дылдың, чогаалдың болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң бижимел фондузунда, республика библиотеказының национал болгаш чурт-шинчилел дугайында чогаал килдизинде, республика архивиниң библиотеказында база Алдан-Маадыр аттыг музейде камгалаттынып чыдар. Бо номнарның читкениниң чылдагааннарының бирээзи болза, ол үеде оларны тускай камгалап шыгжаар хевирлиг ажыл сула турганында. Күрүнениң библиотека четкизи чаа-ла тургустунуп, быжыгып турган болгаш бо ажыл талазы-биле национал тускай эртемниглер турбаан. Ооң-биле чергелештир улуг когаралды актыг черге кижилер буруудадыр чорук (репрессия) чедирген. Чүге дизе, «чоннуң дайзыннарының», «контр идегеттерниң» аттары, чуруктары, оларның дугайында чүүлдер кирген номнарны шыйып, балап база шуут узуткап каапкан. Ол дугайын республиканың төп күрүне архивинде «МЧ» азы «Муңгаранчыг чажыт», орустап «Совершенно секретно» дээн демдектиг херектер бадыткап турар. Ол үеде одаг салгаш номнарны өрттедип турганын чамдык көрген улустар бөгүн сактып чугаалап турарлар. Мындыг хевирлиг «арыглал» ажылы Совет Тыва үезинде база-ла уламчылап турган. Чижээ, 1948 чылдың 1 айның 8-тиң хүнүнде Тыва областың чогаал болгаш парлалга эргелели (Обллит) библиотекадан болгаш ном садыгының четкизинден 1930-1940 чылдарда тыва дылга үнүп турган номнарны хавырарының тускай данзызын тургускан. (Тыва Республика архиви фонд 136, 1-ги данзы бижик, херек 16, арын 1-2).

Оон аңгыда, 1955 чылдан бээр РСФСР-ниң Культура министерствозундан «О порядке списания устаревшей утратившей товарный вид книжной продукции местных издательств» (тус черлерниң ном үндүрер черлериниң эргижирээн болгаш бараан хевирин чидирипкен номнарын үндүр бижииринин чуруму) дээн хевирлиг айтыышкыннар областың, оон соонда республиканың удуртулгазынга кээп турган. Мындыг айтыышкыннарның күүселдезиниң түңнелинде 1930-1943 чылдарда Тыва Арат Республикага парлаттынып үнген чогаалдарывысты, номнарывысты бөгүн шинчилээри-даа, анаа сонуургаары-даа бергедээн. Ылангыя аныяк-өскенге латинчиткен чаа түрк алфавитке үндезилээн тыва национал бижик турган деп чүүл төөгүнүң база бир эки билдинмес арны боор турар.

Сөөлгү чүс чылды ап көөрге, тывалар үжен чылга чедир эрги моол бижикти (номнар, солун, сеткүүлдер үнүп турган), 1930-1943 чылдарда латинчиткен түрк болгаш 1943 чылдан бөгүнге чедир орус үжүктү ажыглап турар. Амгы алфавитче кирер дугайында 1943 чылдың 9 айның 8-те ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели болгаш ТАРН ТК тускай доктаалды үндүрген турган.

Ынчап кээрге, 1940 чылдарның ортаа үезинде тыва областың үндезин чону үжен чылдарда ышкаш катап-ла «Улуг улус көөр үжүк» (ам болза «Үжүглел») дээн чижектиг номнардан эгелеп номчуп, чаа бижикке өөренип эгелээннер. Баштайгы «Үжүглел» (автору Л. Чадамба) деп аттыг ном 1946 чылда кестүп келген. Ону Москвага үндүрген. Ынчангаш удаа-дараа алфавит солуушкуну улустарның (база ол ышкаш тываларның) уран чогаалының болгаш черле культура-экономиктиг ниитти сайзыралынга шаптыкты чедирген.

Чүге дизе мындыг таварылгада чаа алфавитти бүгү чоннуң шиңгээдип алыры, парлалга бүдүрүлгезин чаа үжүктер-биле хандырары дээш-ле ажылдар хөй болур. Бистиң төптен ырак-узак Тывавыска бо черле берге херек болган.

Ынчангаш бөгүн 1930-1943 чылдарда Тыва Арат Республикага үнүп турган ном-зептерлерин, ылангыя уран чогаал номнарын төөгүнүң болгаш культураның турасқаалдары кылдыр данзылап, кадагалап, үнелээр ужурлуг бис. База ол ышкаш найысылалга национал культураның база бир улуг адыры болур — тыва чогаалдың тускай музейин ажыдар өй черле келген.

Мая МААДЫР

Аспирант, А. Пушкин аттыг библиотеканың библиографы.

ЫДЫКТЫГ БАШКЫГА МӨГЕЙИП, ТЕЙЛЕП АРТЫМ

Богда бурган бар деп чүвеге мен сентябрь 20-ниң хүнүнде бүзүредим. Ынчаарда дал-дүъш үеде 2 шактан эгелээш делегейде билдингир Ыдыктыг Далай-Лама Тэнзин Гьяцо театр шөлүнге ачы-буянныг мөргүл кылып, тыва чон мурнунга шажын-чүдүлгениң эң дээди өөредиглерин номчуп, бистиң күрүневистиң тудун ыдыктап алгаан чүве.

Сарыг-шажын делегейде база бир хоочун, буянныг чүдүлгелерниң бирээзи болуп Азия диптиң хөй-хөй сайзырангай чурттарында нептерээн. Октябрь революциязы тиилээн соонда, В. И. Лениниң бирги декреттериниң бирээзинге «Шажын-чүдүлгени күрүнеден аңгылаар» деп эреңгей кыйгырыг салып алгаш, орустуң эң чараш хүрээ-хииттерин хуюктап, өрттедип, алдын-мөңгүн эдилелдерин, чурук каасталгазын хунаап ап, өскээр ажыглааның төөгүнүң материалдары бадыткап турар. Ол үеде шылгарангай угаанныг орус лама Бүгү Русьтуң, Москваның Патриархы Тихонну ёзулуг ады (Василий Иванович Беллавин) деп кижини истеп, сүрүп, кара-бажыңга суп, байысаап эгелээн. Ооң түңнелинде Русьтуң эң улуг Патриархы Тихон апрельдиң 7-де 1925 чылда хөй байысаалга, сүрүүшкүнге шыдашпайн өлген.

Мооң мурнунда В. И. Ленин марттың 19-та 1921 чылда Политбюро кежигүннеринге чажыт чагаазын бижээш тараткан. Ол чагааның кол утказы орус чуртунда хүрээ-хиит-биле демисежири, ооң эт-херекселдерин хунаап албышаан, шыырак баштыңчыларын бүдүү шажылап шиидери, шөлүүрү болуп турган.

Бистиң Тывавыска база-ла революсчу суртаал ёзугаар кожууннарга тыва чоннуң шажын-чүдүлге кылып турган каас чараш хүрээлерин өрттедип, хуюктап, бужартаткан, ооң чылдагааны-биле тыва чоннуң эки чанчылдарын узуткаан турган. Чоокку үелерге чедир-ле бистиң эң үстүкү дээди чергелиг даргаларывыстың шагаа, наадымның безин хоруп, эртем-угаанныг лама-хамнарывысты тудуп, сүрүп, оларның эргелерин кызагдап турганы хомудаанчыг үелерниң бирээзи деп санаар мен.

Мен кажан-даа атеист, азы тывалаарга, шажын-чүдүлгеге удур чорбаан мен. Мөңгүн-Тайгадан чогаалчы С. Молдурганың бижип турары хамнарны хүндүлеп, оларның чонга чедирген ачы-дузазын кулаам-биле дыңнап, караам-биле көргенимни сактып олур мен.

Делегейге билдингир улуг орус чурукчу Николай Рерих сарыг-шажынны улуг хүндүлел-биле хүлээп ап, лама кижиниң идик-хевин бодунга кедип, тибет медицинаны сайзырадырынга улуг дузаны чедирген. Ол улуг чурукчу 1947 чылда Кулу деп черге чок апаарга, индий ёзу-биле ооң мага-бодун өрттеткеш, Гималай дагның кырынга чашкан.

Херек кырында бурганга бүзүреп деп чүве кижиниң бодундан хамааржыр, ол дээрге ёзулуг философчу эртем-угаанныг номнал деп санаар мен. Ынчангаш бодум хуумда ай, хүн хереелдиг, чырыткылыг XIV Далай-Ламага бүзүреп, бүгү назынымның иштинде көргеним уттундурбас болуушкун деп санаар мен. Ол улуг Ыдыктыг Башкының холун тудуп мендилешкен, ооң чанынга кожа олурган кижилер аас-кежиктиг, эки «хүннүг» кижилер деп боттарын санавышаан, башкының эгээртинмес сүзүглелдерин сагыыр деп идегээр мен.

Ыдыктыг XIV Далай-Лама бистиң чуртувуска келгеш, бистерни, тываларны төрел тудуп, согаашка соктаан алдын-сарыг чиңге-тарааны өремелеп чип, сарыг шайывысты ижип, Тывавыстың чурумалдыг каас чараш бойдузун магадап көргеш чоруй барганы тыва кижи бүрүзүнге хүндү болур ужурлуг. Мен бодум чүгле театр шөлүнге уругларым эдертип алгаш, чонум аразынга каттыжып, Далай-Ламаның судур-номналын караам шийип алгаш, мөгейип, сагыл четтирип, арнындан хүлүмзүрүг ыравас дириг Бурганның овур-хевирин кезээ мөңгеде арттырып албышаан, бодумну хөй-аът киирип алганым-даа чадавас деп бодадым. Далай-Ламаның Тывага база катап чедип келирин бүгү тыва чонум-биле манаар мен.

Хүндүлүг тыва чонум, адаөгбелерим, ха-дуңмаларым дириг бурган Далай-Ламаның моорлап келгенин Тывага делегей чергелиг болуушкун деп санавышаан, ол улуг башкывысты чалап эккелген, чаагай чорук бүдүрген чазак, күрүне баштыңчыларынга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илергейлээли. Улуг башкывыска каң дег кадыкшылды, далай дег угаанны сеткилимниң ханызындан күзедим. Оо, Курай, Курай, Курай! Омани падни хум.

Сарыг-оол СААЯ.

Чурукчу.

ЭКОЛОГИЯ АЙЫН ЧАРЛААН

Сүт-Хөл районда бо хүннерде экология айы чоруп турар. Ол сентябрь 25-тен октябрь 25-ке чедир уламчылаар. Ындыг шиитпирни Сүт-Хөл район чагыргазының коллегиязы хүлээп алган.

Ол үениң дургузунда районнуң чурттакчы чер бүрүзүнге күскү аштаалганы, чаагайжыдылга ажылдарын чорударын көрдүнген. Суур бүрүзүнге бок төгер черлерин чаңгыс аай чурумчудар сорулга-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар. Ону чугулалап көөр, шиитпирлээр, чурумчудар айтырыгларның бирээзи кылдыр санап турары шынап-ла, чүүлдүг. Чүге дизе суурларга бок төгер черлерни чаңгыс аай кылдыр көрүп, чурумчутпаан болгулаар болгай, ындыг байдалдан бок-күзүрүмнүң кайы хамааанчок төп каалтар таварылгалар бар. Бо бүгүнү моон соңгаар черле чурумчударының негелдезин күштелдирер бодап турар бис. Чаагайжыдылга, аштаалга-биле холбаштыр, район чагыргазының шиитпири-биле ол сорулгага эргежок чугула аларганда, совхозтар, бүдүрүлгелер транспорт-биле хандырар апаар.

Районда чарлаттынган экология айының чоруп турарын тус чер чагыргазы бодунуң контролюнга алган.

Комбужап ХОВАЛЫГ.

Сүт-Хөл районнуң бойдус камгалалының район эргелелиниң даргазы.

АДАНЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

«Куш уязынга ынак, кижи төлүнге ынак» деп чоннуң чугаалажыры-даа чөп. Өскүс арткан чеди оолдарын, бир кызын өскүссүреттпейн өстүрген ада Сандык Кегээрелдиң дугайын чугаалаксадым.

Ол 1992 чылдың март 15-те алдан харлапкан Бодунуң төрээн совхозунга малчыннал, оон соонда баштай Деспең школазынга, оон О. Шынаа школазында ажыл-агый эргелекчилеп ажылдап турар. Ажылынга кызымак, биче сеткилдиг. Ол концерттерге доктаамал киржир, шүлүктээр. Ылангыя матрос танцыны теве бээрге чон дыка магадаар.

1981 чылда оолдарының иези чок апарган. Иениң аланың хүлээлгезин даасқаан чүъктээр апарган. Эң биччизи — чаңгыс кызы Саяназы бир харлыг турган. Оон бээр хөй чылдар эрткен. Ажы-төлүн төлептиг аажы-чаңга, ажылгыр, кежээ кылдыр өстүрүп каан. Ам оларның ак сеткилдиг ажылчы, эки өөредилгези — аданың өөрүшкүзү ол.

Клара ЧИНМИТ.

БИЛИР СИЛЕР БЕ?

Кымысқаяктар, шыйлашкыннар, арга-арыг клоптары болгаш оон-даа өске курт-кымыскаяктарда ховаганга чедер амданныы бар ирги бе? Хүннүң-не чем рационунга үстүнде адааныывас курттарны киирип турар бир мексикан штаттың чурттакчылары бо айтырыгга «чок» деп харыылаарлар ийик. Ол чер улузу шаг-дүптен бээр курт-кымыскаяктарны чемге ажыглап чораан. Үе эрткен тудум ол чанчыл өжеп туржук, улам сайзырап келген. Мексиканың Национал университединиң биология факультединиң ажылдакчызы Хосе Мануэль Пинонуң санап турары-биле алырга, чемге ажыглап болур курт-кымыскаяктан белеткээн чемде протеин, аминокислоталар, витаминнер, минералдыг дустар, үстер, углеводтар кончуг хөй болуп турар.

«Труд», сентябрь 22.

* * *

1993 чылдың январь 1-ден эгелеп РФ-тиң чазааның бадылааны долгандыр турар бойдус байлаан бокталдырып хирлендиргени дээш төлевир база оон хевирлерин төлээрдызының чуруму күштүг болуп эгелээр.

«ЭнЖ», № 38.

* * *

Калининградта бир хуу аптека ажыттынган. Ол «Калининградтың камгалал медицина» компаниязынга хамааржыр. Ол аптекада эм-таң өртээ күрүне өртээден аартавайн турар.

«К» № 35.

* * *

Курган хоорайның бир эмнелгезинге кыс арзыланга ызырткан ийи харлыг оол чок болган. Ол чер чурттуг бир кижи арзыланны бажыңынга азырап өстүрүп алган турган чүве-дир. Ол улгады бээрге, ону ыт азырап чорже дужаапканнар. «Азырандызын» көөр дээш келген адааниениң бичии оглу оон-биле ойнаар дээш дап берип чорда, ада-ие оглун камгалап четтикпээн. Араатан араатанна болгай.

«Труд», сентябрь 22.

КИНО

ОКТЯБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Не отстреляная музыка» 9.30, «Обида» (Индия, 2 сериялыг) 11.10, 14.20, 17.30, **«Видеозал»**: «Ответный удар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Гуру» 15.20, 18.20 шактарда.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң ЯФ-306/1 албан черинин коллективи иштики херектер органнарынга ур чылдарда ажылдап чораан

Саин-оол Чоодуевич ЮШАНЫН

ожал-ондакка таварышканы медээзин дыңнатпышаан мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Чаа-Хөл район чагыргазының өөредилге килдизи, Ак-Туруг ортумак школазының коллективи ол школаның башкызы

Клим Дашиевич ХОМУШКУНУҢ

ур дараш мөчээни-биле холбаштыр оон өг-бүлезинге, төрелдеринге чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

СУБИДАЙ

(Уламчызы. Эгези №№ 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191. «Шынга»)

Шериг мергежилинге шенеттинер болгаш ол уран чүүлзу, эът, хан-дамырга, мөчү-ботка ижиктирип сиңирип тургаш, шиңгээдир төпту Мугур-Сарыг-Холга шилип алганы таварылга болбаан. Мооң ырак эвесте Бурган демдээ кактынган дээр: Чаа-Хөл биле Ортаа-Хем суглары Улуг-Хемниң ийи таладан бызынап келгеш, кадар демдек болу берген. Бир шагның күчүлүг шериг шимчээшкининиң улуг демдээ анаа үнделеттиниң чурттунар дээргин ламалар буруңгу судурлар номнаан дижир.

Сарыг-Холдуң Бурган турлаанга сөс сыырарынга кедергей мергежээн. (Амгы чугаа-биле шериг чажыды камгалаары — авторнуң тайылбыры) Ажырыпкаш, карааларанайнып чыдар дижир. Турлагга чүү болуп турарын Чода ноян безин четче билбес. Ону келир үениң дайынчызын четкилеп чорупкан боор кылдыр Сүмениң каразааны шын эвес турган. Бо турлагда Чотаның полю оон ыракта улуг.

Чода ноян дээди шылгалдаңы эгелээр медээни бээр дээш. Мечи шактың үнерин манап, кожагар субурганың хүннээрээнге бөданып олурган. Ол Буудал-Лааның чоокавызынга өскен. Кудай-Ээрилгениң мыкылчак ак субурлерин, ийлерниң чиңгир ноган үнүжүн бодап олурган. Чалымнарже дорт үндүнер эвес, дагже ээриилдендир доганып чораш үнер. Ынчангаш ону кудайже бедип үнериниң ээриилденчек чадазы ышкаш хевирлиг кылдыр болап турган. А кудайже чоокшулап үнери дээрге-ле, хайлыт-бачыттыг амыдыралдан ыраары, арыг, чаагай Бурганнар оранынче чоокшулаары ол болур.

Бурганнар оранынче чоокшулаары амыр эвес. Даг бедээн тудум-на, кижилерниң чүрээ бурунайнып, бажы дескинип, кускузу чайтынайны бээр, ол ыдыктыг, чаагай оранның чоогунче бак тыныш эттирбес, чүдүкчүлер шүүреттинип калыр. Оон дендезе, улуг хат хадыыр, шуурганнар көдүрлүр, хар көшкелер кижилерни хөме алзы каракулактыг чүве дег чүгүржүп келир оран. Кудай-Ээрилгениң эдектеринде ханы кашпалдарда кончуг ыржым булуңнар бар, ында хат дегбес муңгаш мугулдурларда хүн караа кайы-даа чердеп артык чылыг болгаш чырык, дымыраа таваар чаашкыннар үзүлбес, кыжын безин соок четпес, ында кат-чимистиг үнүштер үнген, кижи чиир чимистиң хемчээли безин улуг, шагар-оъттар безин үженнертен метр чедир узап үнүп турар. Ол ораннарга түрепэлеп чорааш четкен кижилер дыштанып, чыргазындан чарлыт алгаш, чер кырында дываажан дугайында кижи сактып четпес чараш тоолдарны чырык оранны дургаар тарадып турар.

Чода ноян далашпаан: Аът шактың демир дуюглары амтаа каңгыртайнып турган. Ол дылын доора ызырарда кымдан артык, улустуг черге чараазының тектүрүндеп безин ыятпас турган. Оон улуг үлезин Тевечи ышкаш дымаазы сөөртүнчек чүвелер, дымаа-халаңнар, дымаа-соруулдар хамаанчок, төре херээнче думчуун суп чоруур моллурга даргалар безин билбес. А ол мырыңай Буудал-Лаага хүндүткелдиг, хамык чүвени хайындырып үндүрүп турар ол ыдыктыг дүжүлгеге чоок. Ламалар кижи мөзүзүн судур кужу-биле шынаржылар дээш. Төвүттүң арыг-түме амытанынга чоок болуру-биле үжен чүүл эртемни тарадыр Гурбум хүрээзин ажыткан. Оон база-ла огулуг чүве бүтпес хире болган. Ынчап баарда хөй янзы дылдыг көшкүн аймактарның ортузунче улам ханылаары-биле мун чүүл эртем нептереткен Бумбум хүрээзин ажыткан. Сөс күжү-биле кижи мөзүзүн шынаржылдары болдунмас хире апаарга, ам үлегерчижектен көргүзүпсе кандыг ирги, кижилер бүгү тала-биле дески сайзырангай үлегерлиг кижилерниң соо-биле чүгүржү бээр ирги бе, оон соонда чырык оранда кижи мөзүзү дораан кедүрлү бээр боор деп илегел-биле Сарыг-Холдуң Бурган турлаан ажыдарын көрген. Анаа, дээр шаар кожайган хат-шуурганныг хаялар-биле чер адаанче көрдүнген чавыс кашпалдар дүптериниң, хүннээректиг чырык биле хөлегелиг имиртиниң, хоолай иштинде дег кооладыр шапкая хаттар биле доора хемнер аксы ыжык булуңнарын каккылашкаанга үлегерлиг кижилер кижизидир, мөзүлүг кижиниң үрезинип тыптыр ышкаш сагындырган турган.

Мечи шагынга чедир шоолуг эвес үе арткан. Чода ноян Бурган турлаан эргий көрген. Кезээ-мөңгеде уттунмазы-биле хаяларда ханы сиилбээн бижимелдер, чурумалдар, туннелдер кончуг тода кестүп турган. (Амгы үениң тыва школаларының коридорларында ол хевирлиг бижимелдер сөөлгү үеде көвүдеп турар — авторнуң тайылбыры). Ийиниң эң адаанда үгектелдир үттеп каан хаяларда сөөк кижилер мөңге хилинчекте шенелде эрттирип турар. Ол болза сүнезин биле мөчү-сөөктүң чаңгыс эвилелин чедип ап чадашкан кижилер, ам чүгле өлүг-диригниң бижек бизи дег ийи аразынга туруп алгаш, сүнезиннери-биле делегейни дескиндир эргип, кижилерге буянныг дуржулганы дириг хинчээ-биле чаалап берип турарлар. (Ындыг кижилер Буудал-Лаага Кыдат Улус Республиканың тургустунарының бүдүүзүнге чедир туруп турган — авторнуң тайылбыры). Оон өрулээрге, Бурган дайынчыларының шериг өөредилгезинге шенеттинер черлери. Анаа таарышпаан кижилер дедир эгееш, демги сөөк кижилерге каттыжар, а шыдап эрткеннер Бурган сургаалчыларының девискээринче үнгеп, дайынчы мергежилин улам сайзырадып, чазыг чокка шиңгээдип алгаш, дээди үлегерлиг Ак-Кижи болур дээш шылгалдага киржир.

Чода ноян чогуур медээни бээри-биле кулаш хире ак кадакты боштап алган. Оон элээн кулу какпак хая баарында Сүме кудүйүп алган турган. Ол дүүн бүдүн ирттин эъдин чип алгаш, күске сыырып алган чылан дег, каш хонук улаштыр чүнү-даа чивезинге белен турган: ынчалза-даа ол өөдип чыткаш чыда өлбес, а эң аваангыр шимчээшкин-биле улуг шылгалданы эрткеш, сүнезин биле мөчү-сөөктүң эвилелин билирин бадыткап көргүзеринге белен. А эң үстүкү делгем шивээниң ортузунда Чалаа Ак-Кижи кам-хайыра турбас месилдээге көржүр удурланыкчызын манап турган...

Аът шактың кудуруу кажараш дээш. Мечи шактың думчуу кыланайнып көстүп келген. Чода ноян узун ак кадакты дээрге кажаранналдыр чайыпкан. Бурган турлаакының чүүл-бүрү хөгжүм херекселдери эдип, сыгыт, хөөмей дыңналып, бирде үннер дээр шаар бедип, киискип, бирде черже бадып, эстип чидип, чүректерниң, карактарның, кулактарның дүвүрээшкинин шупту каттышкаш, төнчү чокка уламжы берген.

Дүнеп хонган күштү дүннээн черинден тургуспайн сегирип алыр кашпагай деп сурагжаан Чалаа Ак-Кижи чайлай туруп четтиккелек чорда, дээриниң кызаннаажы чаңгыс катап кызаш дээни ышкаш кажараш дизе-ле, Сүме шивээниң даштан чыгган ханазын казыргылаптыр ажыр шураап, удурланыкчызының чиге мурнунче доктаай дүшкен.

— Аор! — деп, Чода ноян алгырган, бир-ле көзүлбес кижиниң мугаазын кадыг кулаа-биле үр-ле тыңнап чадашкан ышкаш көзүлгеш, шыгыы чугаалаан: — Кам-хайыра чокка көржүр бис, кайы-кайывысты хумаалашпас бис, сөстүң күштүү сөс болзун, чептиң чептүү чеп болзун деп удур-дедир даңгыраглашкаш, шылгалданы эгелеңер!

Сүме чүвениң ужурун ам-даа билбес болгаш, Чалаа Ак-Кижиниң кылганын өттүне аарак, оон ынайгы шимчээшкиннерин карак чивеш аразында удур чогаадып каап, ёзулалды кылгаш, шош шылгалдазын эгелээн.

Дугуржулга ёзугаар баштай чепсек чижинишкини болган. Ылгалышпас демей ийи мези-биле соккулажып, ийи ча-биле кара адып, ийи чыданы баштарындан көстер чаштай бээр кылдыр удур-дедир октажып месилдешкен. Кандыг-даа шүүлдеге холдуң тудужу, өске мөчүлерниң, мага-боттуң деткиишкини чугула, а сүнезин, сагыш-сеткилдиң салгыны чепсектиң бизин эдерип, мезиниң бизин чигелеп, согуннуң молдуруун эде углап турар ышкаш сагындырган.

Кудайның ушчок бедик дүндүүнде бурганнар ийи күчүтенниң месилдээзин сагыш ханып көрүп хайырлаан.

Ооң соонда ийи боттуң хүрежи эгелээн. Начыннарының өжүннериниң, дөңмектериниң шынганнары бэлалар дег бырланайнып, хөрээниң, ооргазының шынганнары деспилер дег калбанайнып турар болган. Ол күчүлүг шынганнар, бүгү мөчү-сөөк, эът-бот, хан-дамыр ээзиниң туразы-биле эптиг-демниг хөделген. Күчүтеннерниң сүнезиннери чуден артык дүвүрей, оларның кырында бедиктерге бот-бодун чижип олла бүгү шимчээшкиннерни, овуузуннарын, кажарлаашкыннарның аразынга, сагыш-сеткилдиң кажар аргалары согаашка чуура шапкан тараа дег чуурлуп, дер-бус соктап турар тараа дүгү ышкаш хадып, өөредиг, арга, дуржулга эки чем дег эптежип шиңгээттинип турган...

Дагаа шактың демир даваны довуракты бурт кылгаш, Ыт шактың бажы көстүп келгеш, кудуруу хөлбеш дээш, Хаван шактың хаайы кажараш кынып үнген...

Атчыр-датчыр маргылдаа адар даны атсы ара соксавайн уламчылап келген. Улу шактың оду-көзү хөрлээлеп, дылы кызаңайнып кээрге, Чода ноян шылгалданы соксаткан. Чаа-ла хат-салгынның дүвүлээни дег киискип турган күчүтеннер доктаагаш, тайбың куспактажып, бот-бодунга байыр-мендизин чедиржип бараалгааш, могап-шылаанындан ол-ла черинге кизирт кылдыр барып ушкулаан.

Чалаа Ак-Кижи эжинден чүгле хоорулгаш, Чаа-Хөл биле Чадааналың баштапкан тайгада алгын сакты чоруй, мурнуу-барыын чүкче углаңдыр шөйлүү берген.

Сүме Ак-Кижи эжиниң эктинден холун адырга-ла, Боралайның адын сыырапныг адап четтикпейн, эжиниң кырынга доора мурнуу-чөөн чүкче углаңдыр шөйлүү берген.

Ийи күчүтенниң чыткан хевири кадар демдекке кончуг дөмей кылдыр сагындырган.

Алдын-оол ДАРЖАА.

(Уламчылыг).

—Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва соцбан» № 363305

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советтиг болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Кол редактор — 3-43-34: келген чагаалар үлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17: харысалгалыг секретарь — 3-34-92: оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР

улус депутаттарының Советтери, ниитидел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41 солун келбейн барганда — 2-32-75: бухгалтерия — 3-37-11

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны.
Тиражы 27020 экз.
Чагыг № 193.